

Ewa OSEK
(Lublin, KUL)

CHRYZOSTOMOWA TERMINOLOGIA WYCHOWANIA

Zadaniem niniejszego studium będzie analiza semantyczna trzydziestu trzech terminów greckich, związanych z wychowaniem dzieci i młodzieży, które występują w pismach Jana Chryzostoma. Terminy te zostały podzielone na pięć kategorii: (I, Rzeczowniki oznaczające osoby profesjonalnie zajmujące się wychowaniem, (II, Rzeczowniki oznaczające czynności i metody wychowawcze wraz z ich rezultatami, (III, Rzeczowniki oznaczające miejsce nauki, (IV) Przymiotniki i przysłówki odpowiadające terminom z punktów I i V, (V) Czasowniki oznaczające czynności wychowawcze. Dla ułatwienia lektury tekstu w wyżej wymienionych częściach artykułu podane są odpowiednie greckie terminy wraz ze znaczeniem polskim i analizowane tak, jak hasła słownikowe, z zawężeniem do pism Jana Chryzostoma. Przy każdym terminie podane są w sposób bardzo skrótowy informacje na temat jego wystąpień w literaturze klasycznej oraz Biblii. Obszerniejsze odwołania do poszczególnych autorów klasycznych, pism Starego i Nowego Testamentu oraz Ojców Kościoła są wprowadzane tylko tam, gdzie jest to niezbędne dla pełnego zrozumienia myśli Chryzostoma lub gdzie on sam powołuje się na nie. Moja kwerenda uwzględniła wszystkie autentyczne pisma Chryzostoma, ale szczególnie interesujący materiał leksykalny znajduje się w tych pismach, w których Autor prezentuje swe oryginalne koncepcje pedagogiczne. Mam na myśli przede wszystkim traktaty pedagogiczne *O próżnej chwale i wychowaniu dzieci* (ok. r. 393/394)¹ i *Przeciw zwalczającym życie monastyczne* (po 378 r.)², homilię *Na słowa: „Niech zostanie wybrana wdowa” [1Tm 5, 9]* (386 r.)³, tzw. mały traktat o wychowaniu dzieci w homilii IX *Na I List do Tymoteusza* (ok. 394 r.)⁴

¹ Por. Joannes Chrysostomus, *De inani gloria et de educandis liberis* (= *De educandis liberis*), ed. A.M. Malingrey, SCh 188, Paris 1972. Za A.M. Malingrey przyjmuję również datowanie wymienionych traktatów pedagogicznych, z wyjątkiem przedostatniego.

² Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* I-III, PG 47, 320-386.

³ Por. *In illud: „Vidua eligatur”*, PG 51, 321-338.

⁴ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom. 9, 1-2*, PG 62, 545-548. Datowanie według: J.N.D. Kelly, *Złote usta. Jan Chryzostom – asceta, kaznodzieja, biskup*, tłum. K. Krakowczyk, Bydgoszcz 2001, 102.

oraz mowy *O Annie* (po 387 r.)⁵. Niżej zaprezentowany tekst może nie odnosić się do wszystkich w ogóle miejsc zawierających analizowane terminy z uwagi na to, że pewne użycia wyrazów się powtarzają w identycznym albo podobnym sensie. Nie będę także zajmować się analizą terminów tam, gdzie występują one tylko jako element cytatów biblijnych, to jest, gdy Chryzostom przytacza cytaty z Septuaginty lub Nowego Testamentu, ale w jego komentarzu do danego cytatu użyte w nim interesujące nas wyrazy już się nie pojawiają – w takim przypadku odsyłam Czytelnika do specjalistycznych słowników biblijnych, głównie do *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*.

Trudnym – przynajmniej dla mnie – problemem było to, w jaki sposób należy potraktować metaforyczne użycia terminów wychowawczych u Chryzostoma, który lubi stosować tego rodzaju metafory, idąc śladem św. Pawła i wcześniejszych Ojców Kościoła, zwłaszcza Klemensa Aleksandryjskiego. Mam tu na myśli metaforyczne użycia poszczególnych terminów wychowawczych np. w odniesieniu do Boga, gdy mówi się, że On „wychowuje”, stosuje „metody wychowawcze” względem ludzi, tak że cały świat i doczesne życie są dla ludzi „szkołą” wiodącą ich do zbawienia. Takie zastosowanie terminów nie należy ściśle do zagadnienia wychowania dzieci, nawet jeśli to jest wychowanie chrześcijańskie, tylko do soteriologii. Jednakże – z drugiej strony – szkoda byłoby zupełnie zrezygnować z podawania tego rodzaju użycia wyrazów i je całkowicie przemilczeć, bo dla Czytelnika, który chciałby je znaleźć u Chryzostoma, niniejszy artykuł okazałby się bezwartościowy. Zastosowane więc zostało rozwiązanie pośrednie: metaforyczny *usus* poszczególnych terminów wychowawczych zostanie przeze mnie odnotowany wraz z lokalizacją wybranych miejsc, bez wnikania jednak w jego sens soteriologiczny czy ewentualne implikacje teologiczne.

I. RZECZOWNIKI OZNACZAJĄCE OSOBY PROFESJONALNIE ZAJMUJĄCE SIĘ WYCHOWANIEM

Przed szczegółowym omówieniem użycia i znaczenia pięciu rzeczowników, oznaczających osoby czuwające nad wychowaniem, muszę poczynić kilka uwag ogólnych. Wśród podanych niżej terminów znajdują się takie profesje, jakich już nie ma w naszym dzisiejszym systemie edukacyjnym, jak „wychowawca domowy” (ὁ παιδαγωγός) i „osoba towarzysząca” (ὁ ἀκόλουθος). Z tego powodu ich nazwy, nawet w przekładzie, są nie do końca dla nas zrozumiałe i dlatego wymagają komentarza. Co do takich nazw, które wydają się oczywiste, jak „piastun” (ὁ τροφεύς), „nauczyciel” (ὁ διδάσκαλος) czy „instruktor” (ὁ παιδευτής), zachodzą pewne istotne różnice między rozumieniem naszym a starogreckim wynikające, oczywiście, z odmiennych realiów. W języku greckim wszystkie terminy desygnujące specjalistów od

⁵ Por. *De Anna. Sermones* 1-5, PG 54, 631-676.

wychowania dzieci, wiążą się etymologicznie z odpowiednimi czasownikami oznaczającymi różne aspekty wychowania: „wychowawca domowy” (ὁ παιδαγωγός) ma etymologiczny związek z czasownikiem „odprowadzać chłopca” (παιδαγωγέω), „osoba towarzysząca” (ὁ ἀκόλουθος) – z czasownikiem „towarzyszyć” (ἀκολουθέω), „piastun” (ὁ τροφεύς) – z „żywić”, „pielęgnować” (τρέφω), „nauczyciel” (ὁ διδάσκαλος) – z „nauczać” (διδάσκω), a „instruktor” (ὁ παιδευτής) – z „wychowywać” (παιδεύω).

Cztery z wymienionych profesji, tj. „wychowawca domowy”, „osoba towarzysząca”, „piastun” i „nauczyciel” (pomijam jedynie „instruktora” z uwagi na ogólny wydzźwięk tego wyrazu, brały udział w edukacji – nie wszystkich w ogóle dzieci we wszystkich rodzinach – ale tylko synów elity społeczeństwa, to znaczy, ludzi wolnych (co Chryzostom lubi podkreślać), o odpowiednio wysokim statusie majątkowym i arystokratycznym pochodzeniu. Kilkakrotnie Chryzostom wymienia jednym tchem osoby nadzorujące wychowanie takich młodych paniczów: w jednym miejscu zalicza nauczycieli, wychowawców domowych, osoby im towarzyszące i piastunów do nadzorców, jakich potrzebują chłopcy w „dzikim” wieku (tj. nastoletnia młodzież)⁶, a gdzie indziej kontrastuje godne pożałowania wychowanie niewolników ze staranną edukacją wolnego chłopca, nad którym czuwa ojciec, matka, wychowawca domowy, piastun i nauczyciel⁷. Wylizanki te przypominają inne teksty antyczne o wychowaniu dzieci z dobrych rodzin, i zapewne są ich reminiscencją⁸.

1. τροφεύς – „piastun”. *Nomen agentis* będące derywatem rzeczowników τροφός („niańka”) i τροφή („pielęgnowanie”), które z kolei są derywatami czasownika τρέφω („żywić”, „pielęgnować”)⁹. Szerokie użycie wyrazu w całej literaturze helleńskiej. Brak wystąpień w Septuagincie i Nowym Testamencie. Wyraz ten występuje u Chryzostoma około 20 razy.

⁶ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 9, 2, PG 62, 546: „Ἀγριον ἢ νεότης, πολλῶν δεομένη τῶν ἐπιστατούντων, διδασκάλων, παιδαγωγῶν, ἀκολούθων, τροφῶν”.

⁷ Por. *In epistulam ad Titum hom.* 4, 3, PG 62, 685: „Jeśli nawet tam, gdzie czuwa ojciec, matka, wychowawca, piastun, nauczyciel (πατήρ ... καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ τροφεὺς καὶ διδάσκαλος), rówieśnicy, cała chwała otaczająca wolność i wiele innych czynników, z trudnością można uniknąć obcowania ze złymi”. Wszystkie tłumaczenia tekstów greckich, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autorki artykułu [E.O.]. Treść artykułu nie opiera się na istniejących tłumaczeniach literackich, ale na greckich tekstach oryginalnych.

⁸ Por. Malingrey, *SCh* 188, 124, n. 1; zob. Plato, *Protagoras* 325c-d: Protagoras, bo jego poglądy w tym miejscu relacjonuje Platon, wymienia piastunkę, matkę, wychowawcę domowego i ojca (τροφὸς καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ αὐτὸς ὁ πατήρ) jako osoby, które troszczą się o to, by chłopiec był jak najlepszy, pouczając go słowem i własnym przykładem, co to jest sprawiedliwość, piękno, świętość, i co trzeba czynić, a czego nie. Podobnie, Plutarch (*Alexander* 5, 7) wylizka piastunów, wychowawców domowych i nauczycieli, którzy troszczyli się o młodego Aleksandra.

⁹ Por. P. Chantraine, *Dictionnaire etymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, II, Paris 1984, 1134.

[a] Termin ten w literaturze greckiej oznacza osobę zajmującą się dzieckiem do 5. roku życia, czyli zanim przejdzie ono pod kuratelę wychowawcy domowego. Grecki system wychowania w okresie przedszkolnym był następujący¹⁰: matka oddawała niemowlę mamce (τίτην), która je pielęgnowała i karmiła własnym mlekiem. Już odchowane i odstawione od piersi dziecko przejmowała niania (τροφός) lub piastun (τροφεύς) – jest to nazwa tej samej funkcji, tylko zróżnicowana w zależności od płci osoby ją pełniącej¹¹.

[b] Miejsce z traktatu *O wychowaniu dzieci* może wskazywać na to, że piastun należał do niewolników domowych:

„Niech chłopcy nie słyszą żadnych niestosownych słów ani od niewolników domowych, ani od wychowawcy domowego, ani od piastunów”¹².

Chryzostom nie wysuwa w tym wypadku postulatu, by piastun był osobą wolną, ale jedynie wzywa ojców, by wyszukali synom jak najlepszych piastunów, od których dzieci nie mogłyby nigdy usłyszeć żadnych brzydkich słów:

„Winniśmy strzec dzieci jak kwiaty, które potrzebują wiele opieki, póki są młode i delikatne. Winniśmy im poszukać dobrych piastunów, aby od samych podstaw miały solidny fundament i nie słyszały nic złego”¹³.

Wyrażenie „od samych podstaw”, będące odpowiednikiem naszego powiedzenia „od kołyski” wskazuje, że funkcja piastuna była sprawowana właśnie w stosunku do małych dzieci, w wieku przedszkolnym. Swoim żądaniem starannego doboru osób, mających codzienny kontakt z dzieckiem w jego najwcześniejszej fazie rozwoju, Chryzostom bardzo przypomina Platona, który w wielu miejscach, zwłaszcza w *Państwie*¹⁴ głosi pogląd, że nie wolno lekceważyć wychowania dziecka we wczesnym okresie rozwoju i należy cenzurować nawet bajki opowiadane dzieciom przez piastunki.

[c] Termin może również oznaczać nie tylko osobę (zazwyczaj niewolnika), niańczącą kilkuletnie dziecko, lecz także towarzyszącą starszemu już

¹⁰ Na ten temat zob. N.H. Young, *Paidagogos. The social setting of a Pauline metaphor*, NT 29 (1987) 150-176, spec. 156.

¹¹ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 1134, s.v. τρέφω. Autor ten podaje, że τροφεύς to męski odpowiednik τροφός. Takie rozróżnienie jest potwierdzone przez teksty, np. przez Pseudo-Chryzostomowe *In Psalmum* 50, PG 55, 572. Co prawda, słownik H.G. Lieddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996 (= Lieddel-Scott), 1827, sv. τροφεύς, podaje, że wyraz τροφεύς mógł być używany w literaturze klasycznej w odniesieniu do kobiety-niańki.

¹² *De educandis liberis* 37, SCh 188, 128: „Μηδὲν οὖν ἄτοπον ἀκούεωσαν οἱ παῖδες μήτε παρὰ οἰκετῶν μήτε παρὰ παιδαγωγοῦ μήτε παρὰ τροφέων”. Znaczenie kluczowego w tym miejscu terminu ὁ οἰκέτης podaje według zestawienia terminologii określającej niewolników w książce P. Szczura, *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii. Na podstawie nauczania homiletycznego św. Jana Chryzostoma*, Lublin 2008, 376.

¹³ *De educandis liberis* 37, SCh 188, 128.

¹⁴ Por. Plato, *Respublica* 377b-c.

chłopcu, który chodzi do szkoły¹⁵. U Chryzostoma występuje ewidentnie w tym właśnie sensie, gdyż „piastunowie” są wymieniani jako nadzorcy nastoletniej młodzieży razem z „nauczycielami”, „wychowawcami domowymi” i „osobami towarzyszącymi”¹⁶. Piastun jest wyliczany pośród osób, które najbardziej aktywnie uczestniczą w edukacji wolnego chłopca obok ojca, matki, wychowawcy domowego, nauczyciela oraz rówieśników¹⁷, a także wśród osób, które zwykle towarzyszą chłopcu, gdy ten wychodzi z domu, obok niewolnika i wychowawcy domowego¹⁸.

[d] Termin ten może również występować w sensie metaforycznym:

„Gdyby ktoś nazwał Mojżesza nauczycielem, piastunem i wychowawcą domowym, nie popełniłby błędu: wielka jest bowiem mądrość tego męża”¹⁹.

2. παιδ-αγωγ-ός – „wychowawca domowy”. *Nomen agentis* odpowiadające czasownikowi παιδαγωγέω. Rzeczownik złożony, którego etymologia pochodzi od dwóch wyrazów: ὁ παῖς („dziecko”, „chłopiec”) i ἄγω („prowadzić”), co razem znaczy dosłownie: „odprowadzający chłopca”²⁰. Jest to różny wyraz (tak samo jak i sama profesja, którą określa), po raz pierwszy użyty przez Herodota²¹. Ogromna liczba wystąpień w całej literaturze klasycznej i różnoantycznej; brak użycia w Septuagincie. W Nowym Testamencie słowne metaforyczne użycie w Ga 3, 24, gdzie Paweł nazywa Prawo Mojżeszowe „wychowawcą ... do Chrystusa” (παιδαγωγός ... εἰς Χριστόν)²². W patrystyce paulińska metafora jest chętnie podejmowana i rozwijana, szczególnie szeroko przez Klemensa z Aleksandrii²³, ok. 100 wystąpień u Chryzostoma.

[a] *Kto mógł sobie pozwolić na wychowawcę domowego?* Posiadanie wychowawcy domowego było oznaką wysokiego statusu społecznego (szlachetne urodzenie, bogactwo). Chryzostom pisze, że szlachetnie urodzony chłopiec

¹⁵ Por. Liddell-Scott, s. 1827, s.v. τροφεύς.

¹⁶ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 9, 2, PG 62, 546, 33-34: διδασκάλων, παιδαγωγῶν, ἀκολούθων, τροφῶν.

¹⁷ Por. *In epistulam ad Titum hom.* 4, 3, PG 62, 685, 39-40: „πατήρ ἐφέστηκε καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγός καὶ τροφεὺς καὶ διδάσκαλος καὶ ἡλικιώται”

¹⁸ Por. *De educandis liberis* 46, SCh 188, 144.

¹⁹ *In epistulam ad Colossenses hom.* 4, 4, PG 62, 330, 43-45: „Ὡστε καὶ διδάσκαλον καὶ τροφέα καὶ παιδαγωγὸν οὐκ ἄν τις ἀμάρτοι τὸν Μωϋσέα προσειπῶν· πολλὴ γὰρ ἡ σοφία τοῦ ἀνδρός”.

²⁰ Liddell-Scott (s. 1286) i W.F. Arndt – F.W. Gingrich (*A Greek English Lexicon of the New Testament and other early Christian Literature*, Chicago 1952 [= Arndt], 608), sv. παιδαγωγός podają etymologię wyrazu: παιδὸς ἀγωγός. P. Chantraine (*Dictionnaire etymologique* I 18, sv. ἄγω) podaje ten wyraz wśród złożenia czasownika ἄγω.

²¹ Por. Herodotus, *Historiae* VIII 75.

²² Por. Arndt, s. 608, sv. παιδαγωγός.

²³ Por. G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961 (= LampTM, 995, sv. παιδαγωγός.

musiał mieć wychowawcę domowego²⁴, zwłaszcza, jeśli był przeznaczony na dziedzica ojcowskiego majątku²⁵. Koszty posiadania takiego wychowawcy były bardzo wysokie (konkretne cyfry są znane z innych źródeł²⁶), stąd Chryzostom wymienia tych, którzy „mają niewolników towarzyszących i wychowawców domowych” jednym tchem z bogaczami „przepasanymi złotymi pasami, jadącymi na koniach, otoczonymi przepychem w pałacach”²⁷.

[b] *Zakres obowiązków wychowawcy domowego.* Wychowawca domowy był rodzajem nadzoru (φυλακή)²⁸ ustanowionym przez ojca²⁹ nad synem w wieku szkolnym, czyli od 5-7 do 18-20 roku życia³⁰, to jest w tym okresie, gdy chłopiec znajdował się pod władzą ojca. Odnosnie do dzieci i młodzieży w wieku szkolnym Chryzostom używa terminów ὁ παῖς („dziecko”, „chłopiec”), τὸ παιδίον („dzieci”), ὁ νήπιος („nieletni”) i ὁ νέος („młodzieniec”). Do tych rzeczowników jest czasem dodawane dopowiedzenie: „odprowadzany przez wychowawcę”³¹. Zadaniem wychowawcy domowego było odprowadzanie chłopca (ὑπὸ παιδαγωγοῦ τινος ἄγεται)³², np. do szkoły. Chryzostom przedstawia wychowawcę domowego jako osobę stale towarzyszącą dziecku, chodzącą za nim krok w krok. Wychowawca dosłownie „stał nad” (ἐφέστηκε) swoim wychowankiem, pilnując, by tamten spełniał wszystkie swe obowiązki (τὰ δέοντα)³³. Nawet w czasie uczty chłopiec nie mógł jeść i bawić się swobodnie. Wychowawca domowy, jak to opisuje Chryzostom, stał nad nim i wskazywał wzrokiem, w jakiej kolejności należy pić i jeść, kiedy można odzywać się, a kiedy śmiać, i uważnie obserwował jego zachowanie się przy stole³⁴.

²⁴ Por. *In epistulam ad Ephesios hom.* 5, 1, PG 62, 42: „παιδίον ἐστὶν εὐγενὲς παιδαγωγοῦ δεόμενον”

²⁵ Por. *In epistulam I ad Corinthios hom.* 10, 2, PG 61, 84: „παισὶν εὐγενέσι παιδαγωγοῦς ἔχουσι καὶ μέλλουσι πάντα κληρονομεῖν”.

²⁶ Por. Young, *Paidagogos*, s. 157-158. Utrzymanie wychowawcy domowego wynosiło ok. 1000 drachm rocznie w czasach Lizjasza, a w dużo późniejszym okresie w Egipcie aż 1 talent miesięcznie (ta niezwykle wysoka kwota z Egiptu ma związek z inflacją).

²⁷ *In epistulam I ad Thessalonicenses hom.* 6, 4, PG 62, 433.

²⁸ Por. *Adversus Judaeos hom.* 2, 2, PG 48, 860: „τῆς παρ’ αὐτοῦ φυλακῆς εἰς σωφροσύνην τὸν ὑπ’ αὐτοῦ παιδαγωγηθέντα νέον”.

²⁹ O tym „ustanowieniu nad synem” (ἐπίστημι) wychowawcy przez ojca Chryzostom pisze wielokrotnie, m.in. w *Ad populum Antiochenum hom.* 15, 1, PG 49, 154: „οὐκ ἂν πατέρες παιδαγωγοῦς τοῖς παισὶν ἐπέστησαν”.

³⁰ Te przedziały wiekowe są płynne i chyba nie da się ich precyzyjnie ustalić, por. Young, *Paidagogos*, s. 156 i 169. Chryzostom pisze, że już 5-letni chłopcy chodzili do szkoły, zob. *De mutatione nominum hom.* 2, 1, PG 51, 125; co do górnej granicy wiekowej brak danych u Chryzostoma.

³¹ Por. *Adversus Judaeos hom.* 2, 2, PG 48, 860: „τὸν ὑπ’ αὐτοῦ παιδαγωγηθέντα νέον”.

³² Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 17, 1, PG 49, 172.

³³ Por. *In Acta apostolorum hom.* 42, 4, PG 60, 301: „καθάπερ παιδίῳ παιδαγωγὸς ὁ φόβος ἐφέστηκε, πρὸς πάντα τὰ δέοντα ῥυθμίζων αὐτόν”.

³⁴ Por. *De Babyla contra Julianum et gentiles* 12, 70, ed. M. Schatkin, SCh 362, 184 lub PG 50, 552C.

[c] *Nobilitacja funkcji wychowawcy domowego.* W czasach Chryzostoma wychowawca domowy był zwykle niewolnikiem – taki jest kontekst użycia wyrazu w niektórych miejscach jego homilii³⁵. Chryzostom pisze też o zwyczaju wynajmowania wychowawców za pieniądze (παιδαγωγούς μισθοῦσθαι³⁶. Wbrew tej niskiej pozycji wychowawcy domowego w świecie sobie współczesnym i powszechnemu niedocenianiu tejże profesji, Chryzostom zauważa:

„Dzieci są dla nas mniej warte od bydła, troszczymy się bardziej o osły i konie niż o dzieci. Jeśli ktoś ma muła, troszczy się o niego tak bardzo, że znajduje najlepszego hodowcę mułów, nie bezmyślnego, nie złodzieja, nie pijaka, ani nie nieświadomego swej sztuki. Ale jeśli trzeba ustanowić wychowawcę domowego jako kierownika duszy dziecka, wybieramy pierwszego z brzegu. A przecież nie ma żadnej innej sztuki większej od tej. Cóż może bowiem równać się odpowiedniemu wychowaniu duszy i kształtowaniu myśli młodzieńca? Trzeba bowiem, aby mający tę wiedzę był dokładniejszy i bardziej umiętny od malarza czy rzeźbiarza³⁷.”

Zestawienie w powyższym cytacie profesjonalnego wychowania dzieci przez odpowiednich specjalistów z hodowlą bydła jest reminiscencją platońską³⁸. Właśnie na fachowość w pełnieniu tej bardzo ważnej funkcji Autor pragnie położyć szczególny nacisk. W traktacie *Przeciwko zwalczającym życie monastyczne* znajduje się obszernie opowiadanie o pewnym mnichu z gór koło Antiochii, który nie wstydził się pełnić obowiązków wychowawcy domowego pewnego bogatego młodzieńca, syna chrześcijanki. Ow mnich-wychowawca za zgodą rodziców trzymał chłopca w odosobnieniu, jak w klasztorze, i formował go w celu zbawienia. Program jego edukacji był następujący: czytanie Biblii, nauki świeckie, modlitwy, posty, czuwania nocne, spanie we włosiennicy. Chryzostom miał nadzieję, że ta wspaniała idea mnichów-wychowawców rozszerzy się po całym świecie chrześcijańskim³⁹. W swych późniejszych pismach wychowawczych rezygnuje jednak z tego niesłychanego i mało realistycznego postulatu, by wychowawcami młodzieży byli mnisi.

[d] *Komplementarność funkcji wychowawcy domowego i nauczyciela.* Chryzostom opisuje w traktacie *Przeciw zwalczającym życie monastyczne*, jak wyglądał tradycyjny system edukacji w jego czasach: troskliwi ojcowie, którzy po nocach rozmyślają, jak zapewnić synom najstaranniejsze wykształcenie i nie żałują na to pieniędzy, zwykle ustanawiają nad nimi nadzór wycho-

³⁵ Dobrym przykładem jest *In Matthaem hom.* 58, 4, PG 58, 571, gdzie mowa o „niewolnikach niewolników”, którzy oddani są pod nadzór wychowawców domowych i katów: „οἱ ὑπὸ μισθοῦσθαι ὄντες παιδαγωγούς καὶ δημίους”.

³⁶ Por. *Expositiones in Ps.* 4, 3, PG 55, 43A.

³⁷ *In Matthaem hom.* 59, 7, PG 58, 584.

³⁸ Por. Plato, *Apologia Socratis* 20a-b; *Leges* 808d; *Lysis* 209a.

³⁹ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 12, PG PG 47, 368-370.

wawców domowych i posyłają do nauczycieli⁴⁰. Chryzostom w kilku miejscach stara się ustalić wzajemny stosunek obu profesji z uwagi na cytaty św. Pawła (Ga 3, 24 „Prawo stało się naszym wychowawcą i przewodnikiem do Chrystusa”), który komentuje w *Komentarzu do Listu do Galatów* funkcje wychowawcy i nauczyciela postrzega jako komplementarne względem siebie:

„Wychowawca nie sprzeciwia się nauczycielowi, przeciwnie, współdziała z nim, aby ochronić niedojrzałego chłopca przed nieprawościami i przygotować do korzystania z nauk nauczyciela”⁴¹.

Stosunek Prawa Mojżeszowego do Chrystusa, dowodzi Chryzostom w jednej z homilii *O pokucie*, ma się tak, jak relacja wychowawcy z nauczycielem: kto znieważa nauczyciela, widocznie nie zna wychowawcy⁴².

[e] *Cechy dobrego wychowawcy*. Ojciec chłopca, angażując wychowawcę domowego, oczekiwał, by ten był niezwykle wymagający (ἀκριβής)⁴³; niekorzystną cechą wychowawcy była pobłażliwość, tak samo jak nieuctwo stanowiło wadę nauczyciela⁴⁴. Najważniejszą jednak, można powiedzieć, tradycyjną już cechą wychowawcy było wzbudzanie strachu w wychowanku, stąd wielokrotnie występujący u Chryzostoma w tym kontekście przymiotnik φοβερός, „wzbudzający strach”. W jednej z homilii czytamy:

„miłujący ojciec z ojcowskiej miłości oddaje niedbałych i lekceważących go synów na wychowanie wzbudzającym strach wychowawcom i nauczycielom”⁴⁵.

W wymuszaniu posłuszeństwa i wymierzaniu kar wychowawca bywał niejednokrotnie tak bezwzględny i surowy (χαλεπός), że stawał się zniechęcony (τὸ μισεῖσθαι przez swoich wychowanków (παρὰ τῶν παιδαγωγουμένων), jak pisze Chryzostom w jeszcze innym komentarzu biblijnym, przyrównując siebie samego do takiego właśnie surowego wychowawcy⁴⁶.

⁴⁰ Por. tamże II 1, PG 47, 332-333: „ὅταν πρὸς διδασκάλους ἄγωνιν, ὅταν παιδαγωγοῖς ἐγχειρίζωσιν [...] διελέχθην παιδαγωγοῖς, παρεκάλεσα διδασκάλους”; tamże III 8, PG 47, 363: „παιδαγωγὸς καὶ διδασκάλους ἐπιστῶντες, καὶ χρήματα ἀναλίσκοντες”; *In Matthaem hom.* 81, 5, PG 58, 737: „παιδαγωγὸς καὶ διδασκάλους ἐπιστῶμεν”.

⁴¹ *In epistulam ad Galatas hom.* 3, 5, PG 61, 656: „Ὁ δὲ παιδαγωγὸς οὐκ ἐναντιοῦται τῷ διδασκάλῳ, ἀλλὰ καὶ συμπράττει, πάσης κακίας ἀπαλλάττων τὸν νέον, καὶ μετὰ πάσης σχολῆς τὰ μαθήματα παρὰ τοῦ διδασκάλου δέχεσθαι παρασκευάζων”.

⁴² Por. *De paenitentia hom.* 6, 5, PG, 49, 320: „Ὁ γὰρ νόμος τῷ Χριστῷ παρέπεμπε τοὺς προσέχοντας: ὁ τὸν διδασκάλον ἀτιμάζων, ἀγνοεῖ καὶ τὸν παιδαγωγόν”.

⁴³ Por. *De educandis liberis* 16, SCH 188, 98: „Παιδαγωγοῦ χρεῖα ἀκριβοῦς, ὥστε ῥυθμίζειν τὸν παῖδα”.

⁴⁴ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 13, PG 47, 371: „διδασκάλων ἀμαθία, καὶ παιδαγωγῶν ῥαθυμία”.

⁴⁵ *In Genesim hom.* 4, 2, PG 54, 596: „παιδαγωγοῖς καὶ διδασκάλοις ἐκδίδωσι φοβεροῖς”.

⁴⁶ Por. *In Acta apostolorum hom.* 5, 3, PG 60, 53.

[f] *Metody stosowane przez wychowawcę*. Opisane przez Chryzostoma tradycyjne metody wychowawcze wzbudziłyby z pewnością sprzeciw współczesnych nam pedagogów. Wychowawca domowy dosłownie terroryzował swego wychowanka, nawet jeśli ów był synem królewskim, bo, jak wyjaśnia nasz Autor, tym, co naprawdę może chłopcu zaszkodzić i spowodować, że ojciec nie zapisze mu spadku, nie jest strach, lecz zbyt pobłażliwość (ἄνεσις)⁴⁷. Natomiast strach (φόβος) przed wychowawcą jest dobrą rzeczą dla wychowanków, tak jak dla obywateli jest korzystny strach przed prawem⁴⁸. Wszystko wskazuje na to, że wychowawca miał prawo chłostać wychowanka, gdy ten wykazywał niesubordynację⁴⁹. Chryzostom przedstawia scenę, w której wychowawca trzyma w górze skórzaną rzemień i nigdy nie pozwala wychowanekowi na odprężenie się⁵⁰. Chodzi tu niewątpliwie tylko o groźbę bicia, ale gdyby wychowawca nie miał prawa w ogóle uderzyć dziecka, groźba taka byłaby nieskuteczna. Jeśli wychowawca uznał, że chłopiec zbyt opieszale wypełnia swe obowiązki szkolne, mógł zalecić całodniową głodówkę (bez jedzenia i picia), tak samo jak właścicielka wobec niewolnicy czy rzemieślnik wobec czeladnika⁵¹. Metody wychowawców bywały tak drastyczne (w tekście greckim oddane przez czasownik ὑβρίζω oraz przymiotniki τραχὺς i σκληρός), iż zdarzało się, że niejeden ojciec o miękkim sercu prosił wychowawcę o złagodzenie rygору w taki jednak sposób, żeby syn tego nie słyszał:

„Często ojciec strofuje na osobności wychowawcę domowego, który za ostro obszedł się z jego synem, i mówi: «Nie bądź szorstki i nieugięty». Do syna natomiast mówi na odwrót: „Znoś, choćby niesłusznie obchodził się z tobą za ostro”⁵².

[g] *Kiedy wychowawca przestaje być potrzebny?* Według powszechnie przyjętego zwyczaju, wychowawca nadzorował swego chłopca do czasu, gdy ów osiągał pełnoletność i wkraczał w wiek określany mianem ἔφηβος („młodzieniec 18-20 letni”)⁵³. Gdy jednak czytamy Chryzostoma, odnosimy wrażenie, że znacznie większy nacisk kładzie on na odpowiednią formację ducho-

⁴⁷ Por. *Ad Theodorum lapsus* 11, Sch 117, 140: „ὕπὸ φόβον ὃν παιδαγωγῶν”.

⁴⁸ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 15, 1, PG 49, 154.

⁴⁹ O karach cielesnych, stosowanych przez wychowawców domowych, donoszą nam liczne źródła, m.in. Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* I 7, 61, 75; Libanius, *Oratio* 43, 9; 58, 9; na ten temat por. Young, *Paidagogos*, s. 162.

⁵⁰ Por. *In Acta apostolorum hom.* 41, 4, PG 60, 293, 58: „καθάπερ τις παιδαγωγὸς τὸν ἱμάντα ἀνατείνων, καὶ οὐδαμῶθεν ἀναχυσθῆναι ἀφιείς”.

⁵¹ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 14, 1, PG 49, 145.

⁵² *In Matthaenum hom.* 35, 4, PG 57, 411.

⁵³ Por. Young, *Paidagogos*, s. 169, 156, n. 81. U Chryzostoma (*In epistulam ad Ephesios hom.* 9, 3, PG 62, 72) występuje przeciwstawienie παῖς – chłopca w wieku szkolnym, i ἔφηβος – dorosłego młodzieńca. Nie ma natomiast mowy o dokładnym wieku, w jakim młodzieniec stawał się dorosły.

wą młodzieńca niż na wiek fizyczny. Chryzostom bierze pod uwagę aspekt wieku:

„wychowawca naraża na śmieszność swego młodzieńca, jeśli zatrzymuje go przy sobie, choć nadszedł już czas (καίρως), by od niego odszedł”⁵⁴,

ale znacznie ważniejszym wyznacznikiem jest dla niego dojrzałość wewnętrzna. Wychowawca może odejść, pisze Chryzostom w tym samym miejscu, gdy jego wychowanek osiągnie „trwałą dyspozycję” (ἐν ἔξει γένηται)⁵⁵, do samodzielnego spełniania wszystkich swoich powinności i odpowiedniego zachowania. Tym odpowiednim zachowaniem się ma być samokontrola – σωφροσύνη (termin platoński) i przyzwoitość (ἐπιείκεια). Te cechy charakteru powinny być na tyle trwałe, by młodzieniec zachował je także wtedy, gdy strach przed wychowawcą i przymus (ἀνάγκη) przez niego stosowany, zostaną już odsunięte⁵⁶. W traktacie *O wychowaniu dzieci* Chryzostom stara się zastąpić terminy filozoficzne za pomocą biblijnych: wychowanek nie będzie potrzebować wychowawcy, gdy bojaźń Boża (Θεοῦ φόβος) w duszy chłopca stanie się silniejsza niż strach przed wychowawcą⁵⁷. Gdzie indziej pisze, że najwyższym komplementem dla wychowawcy (παιδαγωγοῦ μέγιστον ἐγκώμιον) będzie pewność, że nie jest już dłużej potrzebny, bo jego wychowanek bez jego nadzoru potrafi sam nad sobą panować⁵⁸.

Odejście wychowawcy nie oznaczało dla efeba końca edukacji, ale przejście od jej niższego do wyższego poziomu:

„Po cóż wychowawca temu, kto wyrusza z domu po poważniejsze nauki? Filozof nie potrzebuje gramatysty”⁵⁹.

Ten cytat, może niezbyt oczywisty dla dzisiejszego odbiorcy, nawiązuje do tradycyjnego helleńskiego systemu edukacji: między 5-7 a 18-20 rokiem życia

⁵⁴ *In epistulam ad Galatas hom.* 3, 5, PG 61, 656.

⁵⁵ Chryzostom w tym miejscu posługuje się językiem filozoficznym, por. identyczne wyrażenie u Aleksandra z Afrodyzjas, komentatora Arystotelesa: Alexander Aphrodisiensis, *In Metaphisicam* 697, 33; *De anima* 85, 25; ἔξις jest terminem Arystotelesowym i oznacza trwałą dyspozycję do wykonywania jakiejś czynności, zob. K. Narecki, *Słownik terminów Arystotelesowych*, w: Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, VII, Warszawa 1994, 48, sv. ἔξις.

⁵⁶ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 17, 1, PG 49, 172: „Skoro i chłopię, dopóki jest odprowadzane przez jakiegoś wzbudzającego strach wychowawcę, żyje w panowaniu nad sobą i przyzwoitości, w czym nie ma nic dziwnego, lecz wszyscy przypisują samoopanowanie młodzieńca strachowi przed wychowawcą, a kiedy zaś ten przymus zostanie odsunięty, a młodzieniec trwa w takiej samej czcigodności, wtedy wszyscy zaliczają to na konto jego wcześniejszego wychowania”

⁵⁷ Por. *De educandis liberis* 40, SCh 188, 138, 565-568.

⁵⁸ Por. *Adversus Iudaeos hom.* 2, 2, PG 48, 859, 63: „Tak jak dla wychowawcy najwyższą pochwałą jest pewność, że jego wychowanek nie potrzebuje już nadzoru ku samokontroli, wydoskonalszy się ku wyższej cnotce: tak samo najwyższą pochwałą Prawa jest stan, w którym nie potrzebujemy już jego pomocy”

⁵⁹ *In epistulam ad Galatas hom.* 5, 5, PG 61, 672.

chłopiec uczył się pewnych elementarnych umiejętności, jak pisanie, czytanie i gramatyka (stąd mowa o ich nauczycielu, gramatyściTM, oraz retoryki. Następnie, gdy ten etap się zakończył, pełnoletni już młodzieniec zaczynał studia wyższe, filozofii lub prawa rzymskiego, zazwyczaj w jakimś dużym ośrodku naukowym⁶⁰, stąd mowa w tekście o wyjeździe z domu na poważniejsze studia.

[h] *Użycie w metaforach i porównaniach.* Bardzo szeroki zakres użycia. „Wychowawcami” u Jana Chryzostoma mogą być: Prawo Mojżeszowe (Chryzostom parafrazuje metaforę Pawła z Ga 3, 24)⁶¹, Mojżesz (metafora)⁶², św. Paweł (metaforycznie nazwany wychowawcą i nauczycielem)⁶³, aniołowie-stróżowie (porównani^{TM64}, a nawet ciężkie doświadczenia życiowe (metafora)⁶⁵, głód, zesłany przez Boga, jako najlepszy wychowawca (porównani^{TM66}, post (użycie metonimiczn^{TM67} albo litość⁶⁸.

3. ἀκόλουθος – „ten, który towarzyszy”, „osoba towarzysząca”, substantywizowany przymiotnik⁶⁹. Ilość jego wystąpień u Chryzostoma jest kłopotliwa do sprecyzowania z tego względu, że ten sam wyraz ma także szereg innych znaczeń, nie związanych z tutaj omawianym. Znaczenie „osoba towarzysząca”, z jakim się spotykamy w niektórych pismach Chryzostoma, pochodzi z tradycji antycznej⁷⁰: brak go zarówno w Septuagincie⁷¹, jak i Nowym Testamencie; nawet słownik G.W.H. Lampego do literatury patrystycznej nie odnotowuje tego znaczenia w ogóle⁷².

⁶⁰ Por. Gregorius Thaumaturgus, *In Origenem oratio panegyrica* 2, 56-64. Jest to przekaz z wcześniejszego okresu, z III wieku po Chr., dotyczący jednak tego samego systemu wychowania. Grzegorz Cudotwórca opowiada tam o poszczególnych etapach swojej własnej edukacji. Najpierw ukończył w rodzinnym mieście szkołę podstawową dla dzieci arystokratów, potem szkołę retoryczną, będącą odpowiednikiem naszej szkoły średniej, a w końcu wybierał się na studia wyższe prawa rzymskiego do Berytos albo do Rzymu (w obydwu miastach działały dobre uczelnie prawniczTM. Jeszcze w trakcie nauki w szkole retorycznej uczęszczał na kurs łaciny i prawa rzymskiego.

⁶¹ To jest bardzo częste u Chryzostoma, por. m.in. *Fragmenta in Proverbia* frg 69a, PG 64, 708: „ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γενόμενος εἰς Χριστόν”.

⁶² Por. *In epistolam ad Colossenses hom.* 4, 4, PG 62, 330.

⁶³ Por. *In epistolam ad Galatas hom.* 5, 5, PG 61, 672.

⁶⁴ Por. *In epistolam ad Colossenses hom.* 3, 4, PG 62, 322.

⁶⁵ *In Acta apostolorum hom.* 42, 4, PG 60, 302.

⁶⁶ Por. *In illud Isaiae*: „Ego Dominus Deus feci lumen” 5, PG 56, 150.

⁶⁷ Por. *In Genesim hom.* 2, 1, PG 53, 27, 19: „ἡ τῶν νέων παιδαγωγὸς, ἡ τῶν σωφρονούντων διδάσκαλος”.

⁶⁸ Por. *In Acta Apostolorum hom.* 14, 4, PG 60, 117.

⁶⁹ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, I 48, sv. ἀκόλουθος 3.

⁷⁰ Por. Liddell-Scott, s. 52, s.v. ἀκόλουθος.

⁷¹ Mamy jedno użycie tego wyrazu w Septuagincie (Mch 24, 17: ὁ ἀκόλουθος καιρὸς), ale nie związane z tutaj omawianym, por. J. Lust – E. Eynikel – K. Hauspie, *A Greek English Lexicon of the Septuagint*, Stuttgart 2003 (= Lust), 22, sv. ἀκόλουθος.

⁷² Por. Lampe, s. 63, sv. ἀκόλουθος.

[a] Na temat specyfiki tej profesji nie mamy bezpośrednich informacji od samego Jana Chryzostoma, natomiast A.M. Malingrey wskazuje teksty, które te informacje podają⁷³. Współczesny Chryzostomowi retor Libanisz pisze, że w tłumie oklaskującym występ sofisty każdy się przyda: nawet „wychowawcy domowi oraz ci, którzy noszą książki młodym na swoich barkach”⁷⁴. Uzupełniający względem powyższego jest wcześniejszy tekst w *Żywotach sofistów* Filostrata, który wśród służących czekających, aż młodzi panicze skończą słuchanie wykładu, wymienia obok wychowawców domowych także „towarzyszących im niewolników, którzy mieli w torbach ciężkie książki” (ἀκολούθους τε παιδάς ἄχθη βιβλίων ἐν πήραις ἀνημμένους)⁷⁵. Ważne jest w tym tekście sprecyzowanie rangi i funkcji „osób towarzyszących”: byli to niewolnicy (παῖς oznacza niewolnika), noszący skórzane sakwy (odpowiednik dzisiejszych tornistrów), których nie wypadało dźwigać wychowawcom domowym, a zatem byli pewnego rodzaju pomocą właśnie dla nich. Tego rodzaju dodatkowa pomoc dla wychowawców domowych pochłaniała mnóstwo pieniędzy, w związku z czym wychowawcy domowi skromniej sytuowanych osób sami nosili książki i inne przybory szkolne za swoimi wychowankami⁷⁶.

[b] Chryzostom oczywiście jest świadom powszechnej w jego czasach praktyki wykorzystywania domowych niewolników do tak skromnej funkcji, jak noszenie książek. Podobnie, jak w przypadku wychowawców domowych, Chryzostom radzi nie lekceważyć tego, kto pełni tę funkcję, ponieważ właśnie te niepozorne osoby biorą udział w formowaniu posągu, tj. duszy dziecka, gdyż chłopiec mimowolnie słyszy, o czym rozmawiają, jak się wyrażają, itd. Należy więc niezwykle starannie dobierać do tej roli ludzi spośród niewolników domowych (w tekście greckim termin *ὁ οἰκέτης*)⁷⁷, a jeśli nikt z nich się nie nadaje, należy wynająć wolnego człowieka o szlachetnym charakterze za odpowiednie honorarium i jemu powierzyć tę funkcję⁷⁸.

[c] U Chryzostoma wychowawca domowy i osoba towarzysząca występują jako pewnego rodzaju eskorta chłopca, gdy ten wychodzi z domu. Ojciec daje im wskazówki, na co mają uważać, gdy będą z chłopcem w mieście (w tekście

⁷³ Por. Malingrey, SCh 188, 123, n. 4.

⁷⁴ Libanios, *Oratio* 25, 50: „οἱ τὰ βιβλία τοῖς νέοις ἐπ’ ὤμων φέρονται”, tłum. L. Małunowicz: Libanios, *Wybór mów*, BN II 85, Wrocław 1953, 213.

⁷⁵ Philostratus, *Vitae sophistarum* 2, 27, 7 (618), tłum. M. Szarmach: Flawiusz Filostratos, *Żywoty sofistów*, Toruń 2008, 138=139.

⁷⁶ Por. Young, *Paidagogos*, s. 164.

⁷⁷ Por. wyżej nota 12.

⁷⁸ Por. *De educandis liberis* 38, SCh 188, 128-130: „Δυνατὸν γὰρ καὶ παρὰ παῖδων καὶ παρὰ ἀκολούθων· μὴ πάντων· μηδὲ γὰρ πᾶσιν ἐξέστω τοῖς οἰκέταις ἀναμίγνυσθαι, ἀλλ’ ἔστωσαν φανεροί, ὡσπερ ἀγάλματι προσιόντες φανεροί, οἱ συναντιλαμβανόμενοι τῆς τέχνης ἡμῖν. [...] Ἄλλ’ ὅσοι τῶν οἰκετῶν χρήσιμοι συναντιλαβέσθαι· εἰ δὲ μηδεὶς ἐστίν, ἐλεύθερον μισθῷ ζήτησον, ἄνδρα ἐνάρετον, κάκειν μάλιστα τὸ πᾶν ἐπίτρεψον, ὥστε συναντιλαβέσθαι τοῦ ἔργου”.

mowa o zakazie oglądania zbytłownych rzeczy)⁷⁹. Osoba towarzysząca i wychowawca są ludźmi, z którymi dziecko ma najbliższy kontakt, gdy przebywa w domu, nie licząc matki. W związku z tym, ojciec dbający o staranne wychowanie syna, powinien wydać całej trójce zakaz używania brzydkich słów⁸⁰.

4. διδάσκ-αλος – „nauczyciel”. *Nomen agentis*, derywat nominalny czasownika διδάσκω⁸¹. Wyraz oznacza profesjonalnego nauczyciela danej umiejętności czy nauki (μάθημα), prowadzącego szkołę (διδασκαλεῖον) i pracującego za wynagrodzeniem. Chłopiec uczęszczający do nauczyciela na lekcje był nazywany uczniem (μαθητής), stąd wyrazy διδάσκαλος i μαθητής są często zestawiane ze sobą⁸². Czynność, którą wykonuje nauczyciel, nazywa się διδάσκειν („nauczać”)⁸³; do nauczyciela może się też stosować ogólniejszy czasownik παιδεύειν („wychowywać”)⁸⁴. W przeciwieństwie do wyżej opisanych profesji (piastun, wychowawca domowy, osoba towarzysząca), które wykonywali niewolnicy domowi, nauczyciel jako osoba wolna, pobierająca odpowiednie honorarium, cieszył się znacznie większym od nich szacunkiem – tak było zarówno w V wieku przed Chr., jak i w IV po Chrystusie.

O randze profesji nauczyciela w czasach klasycznych świadczy fakt, że sławni sofisci, pobierający ogromne honoraria za naukę, zwykli nazywać samych siebie „nauczycielami”; jedynie Sokrates zaprzeczał, iż kiedykolwiek był czyimkolwiek nauczycielem, i że sam miał nauczyciela, z tego powodu, że nikt mu nie płacił za naukę ani on sam nikogo nie opłacał, by go uczył⁸⁵. Także w dużo późniejszym czasie, niż epoka sofistów, filozofowie z dumą tytułowali samych siebie „nauczycielami”, jak to czyni np. Epiktet wobec swoich słuchaczy⁸⁶. Ale najwyższą rangę czasownik ten osiąga w tekstach Nowego Testamentu. Na 58 wystąpień w całym Nowym Testamencie aż 41 odnosi się do osoby Chrystusa, z czego 29 razy termin ten występuje w wołaczu: „nauczycielu” (διδάσκαλε), który – wg wyjaśnienia zawartego w J 1, 38 – jest greckim tłumaczeniem hebrajskiego tytułu Ῥαββί, oznaczającego nauczyciela rabinicznego, znawcę Tory i Prawa Mojżeszowego. Jeden raz wyraz „nauczy-

⁷⁹ Por. tamże 59, SCh 188, 156.

⁸⁰ Por. tamże 32, SCh 188, 433-437.

⁸¹ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, I 278, sv. διδάσκω; zob. niżej hasła związane etymologicznie z tym wyrazem: διδασκαλία, διδασκαλεῖον, διδακτικός, διδασκαλικός, ἀδίδακτος, διδάσκω (punkty: 9, 13, 16-7, 20, 25).

⁸² *In illud*: „Salutate Priscillam et Aquilam” hom. 2, 5, PG 51, 203: „ὅταν οἱ μαθηταὶ τοῖς διδασκάλοις, καὶ τοῖς πατέραςιν οἱ παῖδες, καὶ τοῖς ἀρχουσιν οἱ ἀρχόμενοι μὴ μετὰ πολλῆς ὤσι συνδεδεμένοι τῆς ἀκριβείας”

⁸³ Por. np. *In epistulam ad Hebraeos* hom. 8, 4, PG 63, 75.

⁸⁴ Por. *Ad populum Antiochenum* hom. 7, 4, PG 49, 96: „ὡς διδάσκαλος παιδεύει”.

⁸⁵ Bardzo wiele miejsc, m.in. Plato, *Apologia Socratis* 33a-b; *Theaetetus* 161d-e; *Laches* 186c-187a.

⁸⁶ Por. Epictetus, *Dissertationes ab Arriano digestae* I 9, 12: „τὸν διδάσκαλον ὑμῶν καὶ παιδευτὴν”.

ciel” jest użyty o Janie Chrzcicielu (Łk 3, 12: Διδάσκαλε), raz o Nikodemie – „nauczyciel Izraela” (J 3, 10: διδάσκαλος τοῦ Ἰσραήλ). W Ewangelii Łukasza wzmiankowani są nauczyciele, spośród których Jezus jako chłopiec zasiadł w świątyni (Łk 2, 46: ἐν μέσῳ τῶν διασκόλων). Paweł nazywa siebie „nauczycielem pogan” (1Tm 2, 7: διδάσκαλος ἐθνῶν). Wyraz ten używany o Jezusie wskazuje na Jego autorytet i godność, czyni Go nowym Mojżeszem, który uwolnił Prawo od narodowych ograniczeń i ofiarował je wszystkim ludziom. Jezus jest jedynym „nauczycielem” (διδάσκαλος), stąd jedyną możliwością dla człowieka, który pragnie zbawienia, jest stać się „uczniem” (μαθητής) Jezusa⁸⁷.

U Chryzostoma wyraz „nauczyciel” występuje około 1400 razy, z czego stosunkowo niewielka liczba odniesień dotyczy faktycznego nauczyciela w szkole, do której ojcowie posyłają dzieci. Reszta wystąpień to użycia metaforyczne albo odnoszące się ściśle do treści Nowego Testamentu. W opracowaniu hasła zmuszona jestem pominąć wystąpienia nawiązujące do Nowego Testamentu z uwagi na bardzo daleko idące implikacje teologiczne, których omówienie przekroczyłoby ramy artykułu. Podaję tylko kilka przykładowych użyc terminu w sensie metaforycznym i w odniesieniu do Nowego Testamentu.

[a] Wyrażenie „do nauczycieli” (εἰς διδασκάλους) = „do szkoły”. Wyrażenia typu „posyłać do nauczycieli”, „prowadzić do nauczycieli” albo „chodzić do nauczycieli” zgodnie z użyciem klasycznym⁸⁸ występują u Chryzostoma zamiennie ze zwrotem „posyłać do szkoły” albo „chodzić do szkoły”⁸⁹. Małe dzieci chodzą codziennie do nauczycieli (εἰς διδασκάλους φοιτῶντα), pisze Chryzostom, tam otrzymują nauki (τὰ μαθήματα) i są z nich odpytywane, i procesowi zdobywania wiedzy nie ma końca⁹⁰. Jednak zdarza się, że ojcowie zauważają, iż dzieci posyłane do nauczycieli robią słabe postępy w nauce: wtedy oskarżają tychże nauczycieli i zazwyczaj natychmiast posyłają je do innych⁹¹.

[b] *Jakich przedmiotów nauczali* διδάσκαλοι. Sam wyraz διδάσκαλος ma wydźwięk ogólny i nie precyzuje, o jakiego nauczyciela i jakiej dyscypliny czy sztuki chodzi⁹². Natomiast sam Autor ukonkretnia te informacje.

⁸⁷ Por. TWNT II 138-168, sv. διδάσκαω.

⁸⁸ Por. *Homilia habita postquam presbyter Gothus concionatus fuerat* 7, PG 63, 510: „εἰς διδασκάλους πέμποντες”; *De sacerdotio* I 1, Sch 272, 62, 13: „ὅτε εἰς διδασκάλους μόνον ἐφοιτῶμεν”; *Adversus oppugnatores vitae monasticae* II 1, PG 47, 332, 26: „οἱ πατέρες ... ὅταν πρὸς διδασκάλους ἄγωσιν”.

⁸⁹ Por. Liddell-Scott, s. 421, sv. διδάσκαλος odnotowuje szereg podobnych wyrażzeń; zob. też niżej hasło διδασκαλεῖον w p. 13.

⁹⁰ Por. *In Joannem hom.* 24, 3, PG 59, 147.

⁹¹ Por. *In Matthaëum hom.* 11, 7, PG 57, 200: „Εἰ γὰρ παιδία πρὸς διδασκάλους πέμποντες, ἂν ἴδωμεν ἐκεῖθεν μῆδὲν καρπούμενα, σφοδροὶ κατηγοροὶ τῶν διδασκάλων γινόμεθα, καὶ πρὸς ἑτέρους αὐτὰ μεθίσταμεν πολλάκις”.

⁹² Liddell-Scott, s. 421, Lampe, s. 364-365, sv. διδάσκαλος.

[α] *Gramatysci*. Specjalność porównywalna z dzisiejszym nauczycielem uczącym w pierwszych klasach szkoły podstawowej. Chryzostom nazywa ich „nauczycielami liter” (τοὺς μὲν τῶν γραμμάτων διδασκάλους)⁹³ albo „gramatystami” (ὁ γραμματιστής⁹⁴). Gramatysci nauczali liter alfabetu (τὰ στοιχεῖα⁹⁵, albo τὰ πρῶτα στοιχεῖα⁹⁶), ich prawidłowej wymowy, czytania oraz kaligrafii. Jak pisze Chryzostom, gramatysta najpierw uczy zapamiętywać litery alfabetu ze słuchu: powtarza je dotąd aż dziecko dokładnie ich się wyuczy⁹⁷. Dopiero wtedy, gdy dzieci prawidłowo zapamiętają litery, nauczyciele przechodzą do nauki sylab⁹⁸. W zakres tego elementarnego kursu wchodziła nauka kaligrafii. Nauczyciele zapisywali dzieciom litery z największą dbałością o ich piękny kształt, a dzieci starały się je skopiować⁹⁹. Nauka ta odbywała się od bardzo wczesnego okresu życia dziecka, bo Autor mówi, że nauczyciel uczył dzieci, które jeszcze nie umiały wyraźnie mówić i sepleniły¹⁰⁰. W zakres γράμματα, nauk wykładanych u gramatystów (παρὰ τοῖς γραμματισταῖς), wchodziła też arytmetyka. Chryzostom pisze, że ci, „którzy nauczyli się liter” (ὅσοι γράμματα μεμαθήκασι), potrafią dzielić i mnożyć liczby do wysokości cyfry sześć tysięcy, będącej kanonem (ἐν τῷ κανόνι, powyżej którego nie przeprowadzano działań matematycznych¹⁰¹.

⁹³ Por. *Catecheses ad illuminandos* I 4, PG 49, 229.

⁹⁴ Chryzostom w paru miejscach o nich wspomina, m.in. w *In epistulam ad Galatas hom.* 5, 6, PG 61, 672: „οὐδὲ γὰρ γραμματιστοῦ τις δεῖται φιλόσοφος ὢν”; por. Liddell-Scott, s. 359, sv. γραμματιστής.

⁹⁵ Por. *In epistulam ad Colossenses hom.* 4, 3, PG 62, 328: „Καθάπερ γὰρ παιδίους τοῖς Ἰουδαίοις γραμματιστὴν τὸν Μωϋσέα οὕτως αὐτοῖς ἐπέστησε, καὶ ὡς παιδία, οὕτως αὐτοὺς ἀνήγαγεν ἐκεῖνος σκιαγραφῶν, καθάπερ ἡμεῖς τὰ στοιχεῖα”; *In epistulam ad Colossenses hom.* 9, 1, PG 62, 362: „Εἶπέ μοι, εἰ πρὸς γραμματιστὴν τινες ἀπίοιεν, εἶτα μένοιεν ἀεὶ τὰ στοιχεῖα μανθάνοντες, οὐ πολὺν τῷ διδασκάλῳ πόνον παρέξουσι”.

⁹⁶ Por. *In Genesim hom.* 2, 3, PG 53, 29: „Καθάπερ γὰρ οἱ διδάσκαλοι οἱ παρὰ τῶν γονέων τὰ παιδία δεχόμενοι τὰ πρῶτα στοιχεῖα αὐτοῖς παραδιδόασιν, οἱ δὲ παρ’ ἐκείνων τὰ παιδία λαμβάνοντες, τὰ τελειότερα τῶν μαθημάτων αὐτοῖς ἐνηχοῦσι”.

⁹⁷ Por. *In epistulam ad Hebraeos hom.* 9, 1, PG 63, 75: „Καθάπερ γὰρ ἐπὶ τῶν γραμματιστῶν, ἂν ἀεὶ τὰ στοιχεῖα ἀκούων ὁ παῖς μὴ κρατῆ, ἀεὶ ἔσται αὐτῷ ἀνάγκη τὰ αὐτὰ ἐνηγεῖν τῷ παιδί, καὶ οὐ πρότερον ἀποστήσεται διδάσκων, ἕως ἂν ἐκεῖνα μαθεῖν ἀκριβῶς δυνήθῃ”.

⁹⁸ Por. *De Davide et Saule hom.* 1, 1, PG 54, 678: „Τοῦτο καὶ οἱ διδάσκαλοι ποιοῦσιν οὐ πρότερον ἐπὶ τὰς συλλαβὰς τοὺς παῖδας ἄγουσιν, ἕως ἂν τῶν στοιχείων τὴν γνώσιν ἐν αὐτοῖς κατορθώθεισαν ἴδωσι”.

⁹⁹ Por. *In Joannem hom.* 71, 1, PG 59, 385: „Καὶ γὰρ οἱ διδάσκαλοι τοῖς παισὶ τὰ γράμματα μετὰ πολλοῦ τοῦ κάλλους γράφουσιν, ἵνα κἂν πρὸς τὸ καταδέεσθαι ἐλθῶσι τῆς μιμήσεως”.

¹⁰⁰ Por. *De Christi precibus* 10, 2, PG 48, 786: „Καθάπερ γὰρ τις διδάσκαλος σοφίας πεπληρωμένος παιδίους ψελλίζουσι συμψελλίζει, καὶ ὁ ψελλισμὸς οὐ τῆς ἀμαθίας τοῦ διδασκάλου, ἀλλὰ τῆς κηδεμονίας τῆς πρὸς τοὺς παῖδας ἐστὶ τεκμήριον”.

¹⁰¹ Por. *In epistulam II ad Timotheum hom.* 8, 4, PG 62, 647.

[β] *Nauczyciele retoryki*. Retoryka (λόγοι sc. ῥητορικοί)¹⁰² była następnym etapem edukacji po elementarnej nauce liter i cyfr (γράμματα). Te dwa etapy edukacji mogą być zestawiane, jak np. wyrażenie „w zakresie elementarnej nauki liter oraz retoryki” (γράμματα καὶ λόγους)¹⁰³. W swym traktacie skierowanym przeciw tradycyjnemu systemowi wychowania, *Przeciw zwalczającym życie monastyczne*, Chryzostom krytykuje zwyczaj posyłania dzieci do nauczycieli: „po cóż posyłać dzieci do nauczycieli” (τί τὸ ὄφελος πέμπειν εἰς διδασκάλους), ponieważ tam ulegają demoralizacji, zanim jeszcze zdążą nauczyć się retoryki. Fikcyjny rozmówca zapytuje go: „Cóż zatem? Zburzymy szkoły”? (Τί οὖν; κατασκάψομεν τὰ διδασκαλεῖα, φησίν;), na co Chryzostom odpowiada, że nie to ma na myśli, lecz chodzi o fakt, że przez nieumiejętność posługiwania się retoryką (τῆς τῶν λόγων ἀπειρίας) cnota i samokontrola nie ponoszą żadnej szkody¹⁰⁴. W traktacie tym Chryzostom w ogóle głosi bardzo odważne poglądy, z których musiał zrezygnować w późniejszych swych pismach wychowawczych. Jego brawura w tym miejscu polega na tym, że kwestionuje ważność i zasadność retoryki – przedmiotu, bez którego nie wyobrażano sobie edukacji człowieka z wartw wyższych.

[b] *Strach przed nauczycielem*. Podobnie jak wychowawca domowy, także nauczyciel budził respekt w uczniach, stąd jego epitetem jest właśnie „wzbudzający strach” (φοβερός)¹⁰⁵. Aby zaś przerazić swoich małych uczniów, nauczyciel stosował terror i bicie:

„Dzieje się tak w przypadku małych dzieci. Nauczyciele straszą dzieci i biją je, i zapłakane odsyłają do ich matek. A matki biorą je na kolana, tulą, ocierają im łzy i całują, podnoszą je na ducha i pocieszają, przekonując, że strach przed nauczycielem jest dla nich korzystny”¹⁰⁶.

W ogóle, Chryzostom lubi podkreślać wychowawczą funkcję kar cielesnych: sprawiające ból cięgi i razy, jakie dzieci obrywają w szkole od nauczycieli są – jego zdaniem – czymś dobrym dla nich, natomiast jest wielce niekorzyst-

¹⁰² Por. *In Joannem hom.* 1, 1, PG 59, 25: „Οἱ δὲ ῥητορικῶν ἔμπειροι λόγων, καὶ αὐτοὶ πάλιν ἐπὶ τῶν σοφιστῶν τὸ αὐτὸ τοῦτο πράττουσιν”.

¹⁰³ Por. *De educandis liberis* 18, SCh 188, 102, 272.

¹⁰⁴ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 10, PG 47, 367.

¹⁰⁵ Por. *In Genesim hom.* 4, 2, PG 54, 596: „φιλόστοργος πατὴρ παιδῶν εἰς αὐτὸν ῥαθυμοῦντας, ...διὰ τὴν ἀγαθότητα παιδαγωγοῖς καὶ διδασκάλοις ἐκδίδωσι φοβεροῖς”.

¹⁰⁶ *Ad populum Antiochenum hom.* 6, 1, PG 49, 81: „Καὶ γὰρ ἐπὶ τῶν παιδίων τῶν μικρῶν οὕτω γίνεται· διδασκαλοὶ τὰ παιδιά φοβοῦσι καὶ τύπτουσι, καὶ δεδακρυμένα πρὸς τὰς μητέρας παραπέμπουσιν· αἱ δὲ μητέρες ὑποδεξάμεναι τοῖς κόλποις τοῖς ἑαυτῶν κατέχουσι καὶ περισφίγγουσι, καὶ τὰ δάκρυα καταψήσασαι καταφιλοῦσι, καὶ τὴν ὀδυνωμένην αὐτῶν ἀνακτῶνται ψυχὴν, πείθουσαι δι’ ὧν λέγουσιν, ὅτι χρήσιμος ὁ τῶν διδασκάλων αὐτοῖς φόβος”.

ne na przyszłość, jeśli ich unikną, bo wtedy mogą popaść w jeszcze większe nieszczęścia¹⁰⁷.

[c] *Wyraz „nauczyciel” w komentarzach do Nowego Testamentu.*

[α] *O głowie rodziny.* Chryzostom nazywa ojca rodziny metaforycznie nauczycielem:

„Jesteś nauczycielem całego domu, i do ciebie ciągle wysyła Bóg zarówno twą żonę, jak i synów”¹⁰⁸.

Metafora ta została zaczerpnięta z Nowego Testamentu, o czym świadczy fragment innej homilii, gdzie Chryzostom bezpośrednio nawiązuje do św. Pawła (1Tm 2, 12), który kazał mężowi nauczać żonę¹⁰⁹.

[β] *O Apostołach.* Niezliczoną ilość razy Autor nazywa św. Pawła „nauczycielem całego świata” (ὁ διδάσκαλος τῆς οἰκουμένης)¹¹⁰; tak samo apostołów nazywa „wspólnymi nauczycielami całego świata”¹¹¹. W następujący sposób Chryzostom mówi o rybakach, których Chrystus powołał do głoszenia Dobrej Nowiny: ci Żydzi, urodzeni i wychowani w tradycjach żydowskich, stali się nauczycielami i przewodnikami (διδάσκαλοι καὶ καθηγηταί) Rzymian¹¹².

[γ] *O Bogu.* Tytuł Nauczyciela zgodnie z Nowym Testamentem jest nadawany przez Chryzostoma Chrystusowi¹¹³. W *Homiliach na Ewangelię św. Jana* Biskup Konstantynopola bardzo obszernie komentuje werset biblijny: „Jeśli Ja, Pan i Nauczyciel (ὁ Κύριος καὶ ὁ Διδάσκαλος), umyłem wam nogi, to i wy powinniście myć nogi sobie nawzajem” (J 13, 14)¹¹⁴. Słowo „nauczyciel” jest używane metaforycznie o Bogu, który jest sędzią, lekarzem i nauczycielem: jak sędzia prowadzi dochodzenie sądowe, jak lekarz naprawia i jak nauczyciel wychowuje grzeszników ku filozofii, tj. chrześcijaństwu¹¹⁵.

5. παιδευτής – „instruktor”. *Nomen agentis*, derywat czasownika παιδεύω, będącego z kolei derywatem denominalnym od ὁ παῖς, παιδός¹¹⁶.

¹⁰⁷ Por. *Ad Stagirium a daemone vexatum* 1, 6, PG 47, 440: „καὶ καθάπερ οἱ μοχθηροὶ τῶν παίδων, τῶν πατέρων αὐτοὺς πρὸς διδασκάλους πεμπόντων, ἂν τοὺς ἐκεῖ πόνους καὶ τὰς ὀλίγας φυγόντες πληγὰς τῆς τῶν γονέων ἀποπηδῶσιν ὕψεως, ἐκέρδανόν τε οὐδὲν, καὶ χεῖροσιν ἑαυτοὺς περιέπειραν κακοῖς”.

¹⁰⁸ *In illud*: „*Vidua eligatur*”, 9, PG 51, 329: „Διδάσκαλος εἶ τῆς οἰκίας ἀπάσης, καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τοὺς υἱοὺς σοὶ παραπέμπει συνεχῶς ὁ Θεός”.

¹⁰⁹ Por. *In Matthaëum hom.* 7, 6, PG 57, 80.

¹¹⁰ Por. np. *De Lazaro hom.* 9, PG 48, 1041; *In epistulam ad Romanos hom.* 26, 4, PG 60, 643.

¹¹¹ Por. *In epistulam ad Philemonem. Proemium*, PG 62, 703: „περὶ δὲ τῶν κοινῶν τῆς οἰκουμένης διδασκάλων. Por. Lampe s. 364-4 sv. διδάσκαλος”.

¹¹² Por. *In epistulam ad Romanos hom.* 2, 1, PG 60, 401.

¹¹³ Por. *In Matthaëum hom.* 49, 3, PG 58, 500: „Ταύτης τῆς τέχνης ὁ Χριστός ἐστι διδάσκαλος, καὶ ὁ τοῦτου Πατήρ”.

¹¹⁴ Por. *In Joannem hom.* 60, 6 - 71, 1, PG 59, 335-386.

¹¹⁵ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 7, 4, PG 49, 96: „ὁμοῦ καὶ δικαστῆς, καὶ ἱατρὸς, καὶ διδάσκαλός ἐστιν ὁ Θεός”.

¹¹⁶ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 850, sv. παῖς.

Termin o wiele ogólniejszy niż omówione wyżej (w p. 1-4) profesje, korespondujący z czasownikiem παιδεύω o również ogólnym znaczeniu. Wyraz z wielkimi tradycjami (użycia u Platona, Plutarcha, w Septuagincie i u Filona z Aleksandri,¹¹⁷ W literaturze helleńskiej okresu cesarstwa rzeczownik ten występuje jako bliskoznaczny albo z „nauczycielem” (διδάσκαλος) albo z „wychowawcą domowym” (παιδαγωγός). Właśnie w ten sposób Epiktet, który z dumą nazywa się „instruktorem” (παιδευτής) wobec swoich uczniów¹¹⁸, łączy ten termin raz z „nauczycielem”, a raz z „wychowawcą domowym”¹¹⁹. Także w wersecie Listu do Rzymian (2, 20), który Chryzostom wielokrotnie cytuje i komentuje¹²⁰, „instruktor” występuje obok „nauczyciela” (παιδευτήν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων). List do Hebrajczyków (12, 9), także cytowany przez Chryzostoma, nazywa ojców „instruktorami” (πατέρας εἶχομεν παιδευτάς), ale w tym miejscu rzeczownik ten ma znaczenie: „ten, który karci”, analogicznie do znaczenia tego wyrazu w Septuagincie (por. np. o Bogu w Oz 5, 2): „ja jestem tym, który was karci” (ἐγὼ δὲ παιδευτής ὑμῶν)¹²¹. Kilkanaście wystąpień u Chryzostoma, w większości w cytatach z Nowego Testamentu.

[a] Παιδευτής jako wyraz bliskoznaczny z διδάσκαλος. Terminy παιδευτής i διδάσκαλος są zestawione razem w *Komentarzu do Księgi Hioba*:

„Nie ośmieliliby się odezwać nawet słowem, ponieważ mieli takiego wychowawcę i nauczyciela (τὸν παιδευτήν καὶ διδάσκαλον)”¹²².

[b] Παιδευτής jako wyraz bliskoznaczny z παιδαγωγός. Wyraz παιδευτής użyty też został w odniesieniu do Prawa Mojżeszowego:

„Ten bowiem dobrze używa Prawa i przestrzega go, kto czyni więcej niż Prawo wymaga i nie chce mieć w nim instruktora (παιδευτήν αὐτὸν ἔχειν)”¹²³.

Użycie w odniesieniu do Prawa, które zawsze jest określane przez Chryzostoma jako wychowawca (παιδαγωγός) w przeciwieństwie do Chrystusa, który jest Nauczycielem, wskazuje na znaczenie zbliżone właśnie do παιδαγωγός.

[c] Παιδευτής w odniesieniu do ojców. W mowach *O Annie*, które poru-

¹¹⁷ Jeśli chodzi o historię tego wyrazu od epoki klasycznej odsyłam do opracowań: Liddell-Scott, s. 1287; Arndt s. 608; Lust, s. 456, sv. παιδευτής.

¹¹⁸ Por. Epictetus, *Dissertationes ab Arriano digestae* II 19, 29, 2: „Καὶ νῦν ἐγὼ μὲν παιδευτής εἰμι ὑμέτερος, ὑμεῖς δὲ παρ’ ἐμοὶ παιδεύεσθε”.

¹¹⁹ Por. tamże III 22, 17-18: „ὁ παιδευτής ὁ κοινός, ὁ παιδαγωγός”; tamże I 9, 12: „τὸν διδάσκαλον ὑμῶν καὶ παιδευτήν”; zob. Young, *Paidagogos*, s. 155, n. 65.

¹²⁰ Por. np. *In epistulam ad Romanos hom. 7, 3*, PG 60, 445: „Ὁ γὰρ λέγων διδάσκαλος εἶναι νηπίων, καὶ ἐν τῷ νόμῳ καυχώμενος, καὶ παιδευτήν ἀφρόνων ἑαυτὸν ὀνομάζων, ὁμοίως ἐκείνοις δεηθεὶς τοῦ διδάξαντος καὶ σώσαντος, οὐκ ἂν ἔχοι τοῦ καυχᾶσθαι πρόφασιν”.

¹²¹ Por. Arndt, s. 608, sv. παιδευτής.

¹²² *Commentarius in Job 1, 7*, ed. H. Sorlin, Sch 346, 98, 22-23.

¹²³ *In epistulam I ad Timotheum hom. 2, 1*, PG 62, 511.

szają sporo zagadnień wychowawczych, Chryzostom nazywa ojców „instruktorami cnoty”:

„Dlatego Bóg sprawił, że jesteśmy kochani przez rodziców, abyśmy w nich mieli instruktorów cnoty (ἵνα παιδευτὰς ἔχωμεν τῆς ἀρετῆς). Sam fakt spłodzenia nie czyni nikogo ojcem, ale dobre wychowanie dzieci. To samo można powiedzieć o matce”¹²⁴.

Jest to z pewnością reminiscencja Hbr 12, 9, jednak Chryzostom nie rozwija w tym miejscu wątku karcenia czy karania, choć, oczywiście wcale nie jest on wykluczony, biorąc pod uwagę zastosowanie czasownika παιδεύω w sensie „karcić” i „chłostać” (zob. niżej. p. 24c).

II. RZECZOWNIKI OZNACZAJĄCE CZYNNOŚCI I METODY WYCHOWAWCZE WRAZ Z ICH REZULTATAMI

6. ἀνα-τροφή – „wychowanie”. *Nomen actionis*, rzeczownik złożony z ἀνα- i odczasownikowego rzeczownikaτροφή¹²⁵. Wyraz attycki, używany też chętnie przez attycystów i pisarzy okresu cesarstwa (Dionizjusz z Halikarnasu, Plutarch, Arrian, Porfiriusz) w sensie uprawy roślin i drzew, hodowli zwierząt, wyżywienia, diety żywieniowej oraz wychowania i wykształcenia¹²⁶. Nie pojawia się w Nowym Testamencie. U Chryzostoma wystąpi aż 44 razy, z tym, że większość z nich nie jest związana z wychowaniem (oznacza np. wyżywienie czy hodowlę koni, „Poniżej uwzględniam tylko użycia w sensie wychowania.

[a] ἀνατροφή w *sensie neutralnym* (wychowanie jako takiTM. Sformułowania i zwroty takie jak „wychowanie wymaga wielu trudów”¹²⁷, „wychowanie od kołyski” (τὴν ἐκ πρώτης ἡλικίας ἀνατροφήν)¹²⁸, czy „wychowanie w pałacu królewskim” (διὰ τὴν ἐν τοῖς βασιλείοις ἀνατροφήν)¹²⁹.

[b] ἀνατροφή w *sensie nieodpowiedniego wychowania*. Wiele wystąpień, gdzie ἀνατροφή ewidentnie oznacza złe czy nawet niemoralne wychowanie, np. o wychowaniu niewolników, gdzie oplakane wychowanie (ἀνατροφή) niewolników przez panów zostało zestawione z kompletnym brakiem troski o nich (ἢ ἀμέλεια)¹³⁰. W *Homiliach na List do Kolosan* czytamy następującą uwagę Autora:

¹²⁴ *De Anna hom.* I 3, PG 54, 636.

¹²⁵ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 1334, sv. τρέφω; zob. czasownik złożony ἀνα-τρέφω w p. 29.

¹²⁶ Por. Liddell-Scott, s.124, sv. ἀνατροφή.

¹²⁷ *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 4, PG 47, 354.

¹²⁸ *In illud*: „*Utinam sustineretis modicum*” 8, PG 51, 308.

¹²⁹ *Ad Stagirium a daemone vexatum* 3, 1, PG 47, 473.

¹³⁰ Por. *In epistulam ad Titum hom.* 4, 3, PG 62, 685. „ród niewolników jest jakoś zuchwały, uparty, nie bardzo nadający się do nauki cnoty, nie z natury, Boże uchowaj, lecz z powodu wychowania i niedbalstwa panów (διὰ τὴν ἀνατροφήν καὶ τὴν ἀμέλειαν τὴν παρὰ τῶν δεσποτῶν)”.

„Masz małą córeczkę? Bacz, by nie doznała szkody! Dzieci bowiem zwykły dopasowywać swe obyczaje do (amoralnego) wychowania (πρὸς τὰς ἀνατροφὰς τὰ ἥθη ῥυθμίζεσθαι i naśladować matczyne obyczaje”¹³¹,

przy czym „matczyne obyczaje” zostały odmalowane przez Autora w najczarniejszych barwach. W *Homiliach na Ewangelię św. Mateusza* Chryzostom wzywa do naśladowania życia św. Antoniego, tak jak zostało ono opisane przez Atanazego, żądając, by słuchacze nie zasłaniali się ani krajem, z którego pochodzą, ani złym wychowaniem (ἀνατροφή), ani nieprawością przodków¹³².

[c] ἀνατροφή w sensie normatywnym (jakie powinno być wychowanie)TM. Wyraz ten może jednak także występować w sensie przeciwnym, jako dobre czy wzorowe wychowanie. W takim sensie występuje jako element długiego tytułu jednej z homilii: *O wychowaniu dzieci* (περὶ παιδῶν ἀνατροφῆς)¹³³, czyli w tym wypadku: jakie ono powinno być; ἀνατροφή w pozytywnym sensie może też występować z przymiotnikiem odpowiednio je określającym, np. „najlepsze wychowanie” (τῆς καλλίστης ἀνατροφῆς)¹³⁴. Interpretując w tej samej homilii słowa św. Pawła o wdowie nie mniej niż 60-letniej („jeśli dobrze wychowała synów” – 1Tm 5, 10) Chryzostom wyjaśnia, że Paweł miał tu na myśli dobre wychowanie (τὴν ἀνατροφήν), czyli wychowanie z rozwagą (τὴν μετ’ εὐλαβείας), z wdrażaniem synom zasad sprawiedliwości¹³⁵. I to właśnie – zdaniem Chryzostoma – jest odpowiednim wychowaniem dzieci, do którego powinny dążyć tak owdowiałe matki, jak i ojcowie¹³⁶.

7. παιδο-τροφ-ία – „wychowanie dzieci”. *Nomen actionis*, rzeczownik złożony z ὁ παῖς, παιδός i ἡ τροφή; odpowiada czasownikowi παιδοτροφέω, (por. p. 31). Wyraz występujący u tak szacowych autorów attyckich, jak Platon i Ksenofont¹³⁷. Nie używany w Septuagincie i Nowym Testamencie, u Jana Chryzostoma natomiast występuje 29 razy.

[a] παιδοτροφία w sensie bardzo ogólnym, jako jedno ze zjawisk w życiu ludzkim. Najczęściej występuje w takim właśnie ogólnym sensie, jako jedno z naturalnych zjawisk życia ludzkiego, takich jak sam fakt, że ludzie rodzą

¹³¹ In *epistulam ad Colossenses hom.* 10, 5, PG 62, 374; zob. też Malingrey, SCh 188, 196, n. 3.

¹³² Por. In *Matthaeum hom.* 8, 5, PG 57, 89-90.

¹³³ Chodzi o homilię: In *illud*: „*Vidua eligatur*”, której pełny grecki tytuł brzmi: Εἰς το „Χήρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα” καὶ περὶ παιδῶν ἀνατροφῆς, καὶ περὶ ἐλεημοσύνης (Na słowa: „Niech zostanie wybrana wdowa licząca nie mniej niż 60 lat” i o wychowaniu dzieci i o litości).

¹³⁴ Por. *Epistula* 71 (ad Malchum), PG 52, 648A.

¹³⁵ Por. In *illud*: „*Vidua eligatur*” 7, PG 51, 327.

¹³⁶ Por. tamże.

¹³⁷ Por. Liddell-Scott, s. 1288, sv. παιδοτροφία.

się jedni z drugich¹³⁸. Wymieniane bywa zwykle obok porodu, bólów porodowych, posiadania dzieci i chorób¹³⁹.

[b] παιδοτροφία jako droga do zbawienia kobiety. Komentując werset z 1Tm 2, 15 („[niewiasta] zostanie zbawiona przez rodzenie dzieci [διὰ τῆς τεκνογονίας], jeśli pozostaną w wierze, miłości i uświęceniu wraz z rozsądkiem”), Chryzostom wyjaśnia, że Paweł upatruje zbawienie kobiet nie tyle w samym fizycznym akcie rodzenia dzieci (τεκνογονία), ile w odpowiednim ich wychowaniu (παιδοτροφία)¹⁴⁰. Kobieta nie odniesie żadnego pożytku (chodzi o pożytek soteriologiczny) z wychowania dzieci (ten sam termin παιδοτροφία), jeśli będąc złą osobą wychowa dzieci podobne do siebie. Dobre wychowywanie dzieci to zadanie i droga do zbawienia nie tylko matek, odkupujących w ten sposób grzech Ewy, ale także ojców, którzy w zamian za nie otrzymają wieczną nagrodę¹⁴¹.

8. παιδ-αγωγ-ία – „funkcja wychowawcy domowego”, „elementarna instrukcja”, „pedagogia”. *Nomen actionis* (por. ὁ παιδαγωγός i παιδαγωγέω w r. 2 i 26). Wyraz użyty 19 razy przez Chryzostoma. Brak wystąpień w Septuagincie i Nowym Testamencie. Ulubiony termin Klemensa Aleksandryjskiego, stosowany przez niego zwłaszcza na określenie Prawa Mojżeszowego. Klemens podaje także etymologię wyrazu: „funkcja wychowawcy domowego to odprowadzanie dzieci” (ἡ παιδαγωγία παίδων ἐστὶν ἀγωγή)¹⁴².

[a] Παιδαγωγία jako sztuka. W bardzo interesującym i już wyżej cytowanym miejscu, Autor określa funkcję spełnianą przez wychowawcę domowego jako sztukę, od której nie ma nic ważniejszego (τῆς τέχνης ταύτης οὐκ ἔστιν ἄλλη μείζων), a także jako wiedzę (ἐπιστήμη) czy umiejętność szarmonizowania duszy młodzieńca i odpowiedniego ukształtowania jego sposobu myślenia (τοῦ ῥυθμίσαι ψυχὴν, καὶ διαπλάσαι νέου διάνοιαν)¹⁴³. Sam termin παιδαγωγία w tym miejscu się nie pojawia, choć jest wystarczająco wyraźnie zasugerowany. Chryzostom poucza rodziców, że sposób sprawowania tej funkcji nie może być zbyt liberalny (εὐκολωτέρα γένοιτ' ἂν ἡ παιδαγωγία), tak samo jak sam wychowawca¹⁴⁴.

[b] Użycie metaforyczne. Chryzostom przejmuje metaforę i wyrażenie Klemensa „elementarna instrukcja Prawa” (τοῦ νόμου παιδαγωγία)¹⁴⁵. Na tej samej zasadzie mówi o „pedagogii Starego Testamentu” (ἡ τῆς Παλαιᾶς

¹³⁸ Por. *In epistulam I ad Corinthios hom.* 34, 3, PG 61, 289.

¹³⁹ Por. *Contra eos qui subintroductas habent virgines* 1, 48, ed. J. Dumortier: S. Jean Chrysostome, *Les cohabitations suspectes*, Paris 1955, 47.

¹⁴⁰ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 9, 1, PG 62, 545.

¹⁴¹ Por. tamże, PG 62, 545-5466.

¹⁴² Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* I 5, 12, 1, GCS 12, 96.

¹⁴³ Por. *In Matthaëum hom.* 59, 7, PG 58, 584.

¹⁴⁴ Por. *In illud: „Vidua eligatur”* 7, PG 51, 327.

¹⁴⁵ Por. *De virginitate* 16, 1, Sch 125, 148, 16, 22; *De providentia* 13, 1, Sch 79, 188, 11; *Ad*

Διαθήκης παιδαγωγία)¹⁴⁶, o przepisach żydowskich (τὰ Ἰουδαϊκά), że były „pedagogią”¹⁴⁷, o Modlitwie Pańskiej jako „instrukcji doskonałego życia” (βίου τελείου παιδαγωγία)¹⁴⁸.

[c] *Użycie z wyrazami bliskoznacznymi.* W dwóch miejscach spotykamy nagromadzenie wyrazów bliskoznacznych do παιδαγωγία. Są to: διόρθωσις („naprawa”), διδασκαλία („pouczenie”) i εἰσαγωγή („wprowadzenie”)¹⁴⁹. W obu tych miejscach użycie παιδαγωγία i jego synonimów jest metaforyczne, bez bezpośredniego związku z wychowaniem dzieci.

9. διδασκαλ-ία – „nauczanie”. *Nomen actionis*, derywat denominalny rzeczownika διδάσκαλος, derywatu czasownika διδάσκω¹⁵⁰. Wyraz διδασκαλία jest nazwą czynności wykonywanej przez nauczyciela. G. Kittel podkreśla jej charakter intelektualny, w opozycji do takich terminów jak παιδεία i παιδευσις, które oznaczają także wychowanie z użyciem kar cielesnych¹⁵¹. Ważny termin zarówno w pismach helleńskich teoretyków wychowania (np. Protagorasa)¹⁵², jak i w Nowym Testamencie, szczególnie w listach pasterskich oraz w całym piśmiennictwie wczesnochrześcijańskim, gdzie, poczynając od apologetów, nabiera znaczenia „suma nauczania Apostołów i Chrystusa”; w literaturze patrystycznej od Klemensa oznacza całokształt ortodoksyjnych nauk chrześcijańskich¹⁵³. Około 1200 wystąpień u Chryzostoma, z czego prawie wszystkie odnoszą się do nauczania duchowego, chrześcijańskiego, Pisma Świętego, Chrystusa i apostołów.

[a] *διδασκαλία jako nauczanie przez słowa i czyny.* Św. Jan Chryzostom doskonale zdaje sobie sprawę z opozycji, jaka istnieje między terminami παιδεία // παιδευσις, wychowaniem za pomocą kar a διδασκαλία – pouczeniem słownym¹⁵⁴. Istotą każdego nauczania jest oddziaływanie na kogoś

populum Antiochenum hom. 6, 1, PG 49, 82; zob. Clemens Alexandrinus, *Stromata* VII 14, 86, 3, GCS 17, 61.

¹⁴⁶ Por. *In illud*: „Habentes eundem spiritum” 3, PG 51, 284: „Karmienie mlekiem jest figurą pedagogii Starego Testamentu, a spożywanie stałego pokarmu – filozofii Nowego Testamentu”.

¹⁴⁷ Por. *De fato et providentia* 6, 1, PG 50, 773.

¹⁴⁸ Por. *De angusta porta et in orationem dominicam* 2, PG 51, 44.

¹⁴⁹ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 17, 2, PG 49, 176; *In epistulam II ad Corinthios hom.* 2, 3, PG 61, 395.

¹⁵⁰ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, I 287, sv. διδάσκω.

¹⁵¹ Por. TWNT II 238-168, sv. διδάσκω.

¹⁵² Por. M. Wasilewski, *Paideutika Protagorasa i Platona*, Poznań 2007, 38-39; zob. Protagoras, frg B3 Diels. Na temat innych znaczeń wyrazu i autorów go stosujących, zob. Liddell-Scott, s. 421, sv. διδασκαλία.

¹⁵³ Por. Lampe, s. 364, sv. διδασκαλία.

¹⁵⁴ Por. *In illud*: „Apparuit gratia dei omnibus hominibus” 19, 4-5, ed. A. Wenger, REB 29 (1971) 131: „μη φοβηθῆς τὸ ὄνομα τῆς παιδείας· ἔστιν παιδεία κόλασις καὶ ἔστιν παιδεία διδασκαλία· ... Καὶ πῶς διδάσκει ἡ χάρις; Ἡ γὰρ χάρις ἁμαρτήματα ἀφήσιν, ἀλλ’ αὐτὴ ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν διδασκαλία κατορθωμάτων ἐστίν· καὶ γὰρ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων τὸν νοῦν ἐχόντων οὐχ οὕτω

poprzez słowa, co Autor wyraża w sformułowaniu „nauczanie poprzez słowa” (διὰ τῶν λόγων διδασκαλία)¹⁵⁵ lub „nauczanie słów” (τῶν λόγων διδασκαλία)¹⁵⁶. Chryzostom jest też w pełni świadom, że same pouczenia słowne nie są w stanie wystarczająco pouczyć o pewnych sprawach, stąd często w jego pismach pojawiają się uwagi, że najpełniejszym pouczeniem kogoś o czymś są nie tylko same słowa, ale także demonstracja czegoś na własnym przykładzie – „pouczenie zarówno przez słowa, jak i przez czyny” (ἢ διὰ τῶν ῥημάτων, ὡς ἢ διὰ τῶν πραγμάτων διδασκαλία)¹⁵⁷. Czyn jest w ogóle najlepszą metodą pouczenia:

„Wychowawca uczy nie tylko słowem, ale i czynem: czyn bowiem jest najlepszym pouczeniem ze strony pouczającego (ὁ δὲ παιδεύων οὐ λόγῳ μόνον διδάσκει, ἀλλὰ καὶ ἔργῳ· αὕτη γὰρ ἡ ἀρίστη διδασκαλία ἐστὶ τοῦ διδάσκοντος)”¹⁵⁸.

Tak więc pouczenie może odnieść pożądany skutek tylko wtedy, gdy nie jest gołosłowne. Jeszcze jeden warunek musi być spełniony, by pouczenie słowne nie było daremne. Chryzostom pisze o tym szerzej w komentarzu do 1Tm 4, 11 („rozkazuj i nauczaj!”), gdzie rozróżnia, jakie sprawy wymagają pouczenia, a jakie zakazu. Otóż, ludziom potrzeba pouczenia (διδασκαλίας χρεία), gdy o czymś nie wiedzą lub nie są pewni, np. w kwestiach wiary, albo gdy popełniają jakiś niewłaściwy czyn, jak np. noszenie amuletów, nie będąc świadomi (μὴ εἰδότες), że postępują źle¹⁵⁹.

[b]διδασκαλία jako świeckie nauczanie. Użycie wyrazu διδασκαλία w sensie nauczania świeckiego jest nieczęste u Chryzostoma, ponieważ tego rodzaju funkcję pełnią zwykle wyrazy παιδευσίς i παιδεία. Chryzostom pisze np., że niewolnicy są pozbawieni jakiegokolwiek nauczania – tak świeckiego, jak chrześcijańskiego (Ἐλλως δὲ οὐδὲ διδασκαλίας ἀπολαύουσιν, οὕτε τῶν ἔξωθεν οὕτε τῶν παρ’ ἡμῖν)¹⁶⁰ oraz że chrześcijanie nie potrzebują „pouczenia zawartego w helleńskich mowach” (ἐν τοῖς τῶν Ἑλλήνων λόγοις οὐ διδασκαλίας)¹⁶¹.

μάστιγες καὶ πληγαὶ παιδεύουσιν πολλοὺς ὡς ἀμαρτημάτων συγχώρησις. Ὅταν γοῦν ἴδῃ τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ συγχωρήσαντος, ὁ ἡμαρτηκῶς ἑαυτὸν ἀκριβέστερον ποιεῖ πρὸς τὰ μέλλοντα κατορθώματα”.

¹⁵⁵ Por. *In Genesim hom.* 13, 4, PG 53, 110.

¹⁵⁶ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 19, 1, PG 49, 190.

¹⁵⁷ *De Christi precibus* (= *Contra Anomoeos hom.* 10), 2, PG 48, 787; *De futurae vitae deliciis* 5, PG 51, 352. Obydwa przykłady dotyczą Jezusa, który nauczył ludzi modlitwy nie tylko za pomocą słów, ale także czynem – sam się modląc.

¹⁵⁸ *In illud*: „*Pater, si possibile est, transeat*” 4, PG 51, 38 (o Chrystusie, który chciał nauczyć cnoty całą ludzkość).

¹⁵⁹ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 13, 1, PG 62, 563.

¹⁶⁰ Por. *In epistulam ad Titum hom.* 4, 3, PG 62, 685.

¹⁶¹ Por. *In epistulam ad Ephesios hom.* 23, 1, PG 62, 164.

[c] διδασκαλία jako *nauczanie Pisma Świętego*. Ten temat jest niezwykle obszerny: przeważająca większość wystąpień wyrazu διδασκαλία u Chryzostoma powinna być omówiona właśnie w tym punkcie. Z uwagi na ogrom materiału podaję tylko najczęstsze sformułowania oraz lokalizację przykładowych miejsc.

[α] *Nauczanie Słowa* – ἡ τοῦ λόγου διδασκαλία¹⁶²: dotyczy ogółu nauk zawartych w Biblii.

[β] *Nauczanie duchowe* – ἡ πνευματικὴ διδασκαλία¹⁶³: dotyczy nauk natchnionych przez Ducha Świętego¹⁶⁴.

[γ] *Boskie nauczanie* – ἡ θεία διδασκαλία¹⁶⁵.

[δ] *Nauczanie Pawła* – ἡ Παύλου διδασκαλία¹⁶⁶.

[ε] *Nauczanie apostołów* – ἡ τῶν ἀποστόλων διδασκαλία¹⁶⁷.

[ς] *Nauczanie Prawa Mojżeszowego* – ἡ τοῦ νόμου διδασκαλία¹⁶⁸, nazywane także „nauczaniem dzieci” (παίδων ... ἡ διδασκαλία)¹⁶⁹.

10. παιδ-εία – „kultura”, „edukacyjna kara”. *Nomen qualitatis*, derywat czasownika παιδεύω, derywatu denominalnego rzeczownika ὁ παῖς, παιδός¹⁷⁰. U Chryzostoma, gdzie termin ten występuje ok. 130 razy, daje się zauważyć dwojakie rozumienie wyrazu παιδεία, będące wynikiem wielowiekowej historii tego słowa. Παιδεία, stosunkowo późny derywat, powstały na początku V wieku przed Chr.¹⁷¹, pierwotnie oznaczający okres dzieciństwa, został w 2. poł. V w. przed Chr. zaadaptowany na określenie całego helleńskiego systemu edukacji: podstawowej w zakresie gimnastyki, muzyki, czytania i pisania (tzw. ἐγκύκλιος παιδεία), oraz wyższej w zakresie poszczególnych dyscyplin naukowych (μαθήματα), jak również na określenie efektu edukacji, jakim jest kultura intelektualna i moralna, określana też terminami καλοκαγαθία i ἀρετή¹⁷².

Zupełnie odmienne znaczenie wyraz παιδεία wyraz otrzymał w Septuagincie i w Nowym Testamencie¹⁷³. Dwa podstawowe sformułowania w Septuagincie

¹⁶² Por. *De terrae motu* PG 50, 714D; *In Matthaem hom.* 6, 5, PG 57, 68.

¹⁶³ Por. *In Genesim hom.* 18, 5, PG 55, 154.

¹⁶⁴ Por. *In Isaiam hom.* 5, 7, 21, SCh 304, 244, 30; por. także wyrażenie: „nauczanie Ducha” (ἡ τοῦ Πνεύματος διδασκαλία).

¹⁶⁵ Por. *De diabolo tentatore* 3, PG 49, 268.

¹⁶⁶ Por. *In Matthaem hom.* VI 3, PG 57, 65.

¹⁶⁷ Por. *In epistulam ad Galatas hom.* 3, 1, PG 61, 647.

¹⁶⁸ Por. *In epistulam ad Romanos hom.* V 4, PG 60, 426.

¹⁶⁹ Por. *In epistulam ad Titum hom.* 3, 3, PG 62, 680.

¹⁷⁰ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 849, sv. παῖς.

¹⁷¹ Jak wynika z zachowanych tekstów, wyraz παιδεία po raz pierwszy pojawił się w elegii Simonidesa z Keos, frg 21 (ed. M.L. West), odkrytej na papirusie z Oksyrynychos, por. Wasilewski, *Paideutika Protagorasa i Platona*, s. 11-12.

¹⁷² Por. Liddell-Scott, s.1286, sv. παιδεία.

¹⁷³ Podaję je na podstawie: TWNT V 596-624, sv. παιδεύω.

z użyciem tego terminu to: [1] παιδεία κυρίου¹⁷⁴, „karcenie przez Pana”, rozumiane jako poprawianie narodu wybranego przez karzącego Boga, oraz [2] παιδεία νόμου¹⁷⁵, „pouczenie Prawa Mojżeszowego”, identyczne z objawieniem i przestrzeganiem Prawa, które Septuaginta utożsamia ze „strachem przed Panem” (φόβος Κυρίου)¹⁷⁶. Podobnie jak w Septuagincie, παιδεία w Nowym Testamencie jest związana z aspektem cierpienia (λύπη)¹⁷⁷ oraz edukacyjnej kary¹⁷⁸ (w opozycji do κόλασις i τιμωρία). Podstawowa zasada chrześcijańskiej edukacji została wyrażona w wersecie z Ef 6, 4: „wychowujcie je [dzieci] w karceniu i upominaniu Pana” (ἐκτρέφετε αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ κυρίου), który Chryzostom wielokrotnie cytuje i komentuje w swych tekstach o wychowaniu. Innym ważnym fragmentem z Nowego Testamentu, komentowanym przez Chryzostoma, jest Hbr 12, 5-11, gdzie pojawia się interpretacja frazy z Prz 3, 11: μὴ ὀλιγώρει παιδείας κυρίου („nie lekceważ kary Pana”) w sensie zrozumienia edukacyjnej kary Bożej, wymierzanej z miłości, tak samo jak ojcowska chłosta, która, choć chwilowo przynosi cierpienie, to jednak później wydaje owoc sprawiedliwości.

[a] παιδεία jako kultura pogańska. Παιδεία jako system edukacji pogańskiej, uznawany za obowiązujący przez ówczesnych ludzi, także chrześcijan, pojawia się u Chryzostoma w sformułowaniu „kultura pogańska” (ἡ ἔξωθεν παιδεία lub ἡ ἔξω παιδεία). Kultura pogańska, nawet wtedy, gdy osiąga swój szczytowy poziom (αὐτὸ τῆς παιδείας τὸ ἄκρον)¹⁷⁹, jest zawsze postponowana przez Autora i przeciwstawiana „filozofii” (φιλοσοφία), czyli kulturze chrześcijańskiej¹⁸⁰. Występuje też opozycja kultury „światowej” i „duchowej” (ἡ ἔξω καὶ ἡ ἔσω παιδεία), które mają się do siebie, tak jak słowa i czyny¹⁸¹.

[b] παιδεία jako edukacyjna kara Boska. Ten sens rzeczownika pojawia się w komentarzach Chryzostoma do poszczególnych cytatów z Septuaginty i Nowego Testamentu, zawierających wyraz παιδεία, albo w tekstach, których inspiracją były te cytaty.

[α] *Odniesienia do starotestamentalnych pojęć παιδεία νόμου i παιδεία κυρίου.* W interpretacji wersetu z Ps 49, 16: „Ty zaś znienawidziłeś

¹⁷⁴ Por. Pwt 11, 2; Prz 3, 11; Iz 50, 5.

¹⁷⁵ Por. 4Mch 1, 17.

¹⁷⁶ Por. Syr 1, 27: „σοφία γὰρ καὶ παιδεία φόβος κυρίου”; Prz15, 33: „φόβος Θεοῦ παιδεία καὶ σοφία”.

¹⁷⁷ Por. Hbr 12, 11.

¹⁷⁸ Por. Hbr 12, 6-7.

¹⁷⁹ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 13, PG 47, 371, 37.

¹⁸⁰ Por. *In epistolam ad Ephesios hom.* 21, 3, PG 62, 153: „On to był człowiekiem ze wsi, biedakiem z biedaków, kompletnie nie znającym kultury pogańskiej, ale pełnym nieuczzonej filozofii (Οὔτος ἦν ἀνήρ ἄγροικος, ταπεινὸς καὶ ἐκ ταπεινῶν οὐδὲ ὅλως τῆς ἔξωθεν παιδείας ἔμπειρος, ἀλλὰ τῆς ἀπλάστου φιλοσοφίας πεπληρωμένος).

¹⁸¹ *De mutatione nominum hom.* 3, 2, PG 51, 134: [o Mojżeszu] „Ἦν τοίνυν σοφὸς καὶ τὴν ἔξω καὶ τὴν ἔσω παιδείαν ἦν δυνατὸς ἐν λόγῳ καὶ ἔργῳ”.

karę” (Σὺ δὲ ἐμίσησας παιδείαν) Chryzostom definiuje słowo παιδεία jako „naukę Prawa, które wychowuje duszę, odpędza zło i wszczepia cnotę”¹⁸², co jest odniesieniem do starotestamentalnego pojęcia „nauki Prawa”, παιδεία νόμου. Do tego samego pojęcia Chryzostom odwoływał się w zachowanej fragmentarycznie interpretacji sławnego wersetu Prz 15, 33 (Φόβος Κυρίου παιδεία καὶ σοφία). Chryzostom pisze tam, że strach przed Bogiem naprawia życie zarówno praktyczne, jak teoretyczne¹⁸³.

W komentarzu do wersetu Ps 72, 27 Chryzostom nawiązuje do starotestamentalnego pojęcia „kary Pana” (παιδεία κυρίου), określając je terminem „kary Boskiej” (θεοῦ παιδεία):

„Ci, którzy nie znoszą kar Boskich (τὰς τοῦ Θεοῦ παιδείας), lecz gniewają się i uważają je za niezdolne, przedłużają [tylko ich trwanie]. Jak trudne dzieci, gdy ojcowie posyłają je do nauczycieli, jeśli zejdą z oczu rodziców uniknąwszy cierpienia tam [tj. w szkole] i razów, nie odnoszą z tego żadnego pożytku, ale popadają w o wiele większe nieszczęścia, zmuszone wbrew swej woli głodować, błąkać się, chorować, być znieważanymi i służyć jak niewolnicy. Tak samo ci, którzy nie znoszą z wdzięcznością Boskiej kary (τὴν τοῦ Θεοῦ παιδείαν), lecz gniewają się, nie odnoszą z tej kary żadnego pożytku i sami ściągają na siebie najskrajniejsze nieszczęścia”¹⁸⁴.

[β] παιδεία w komentarzach Chryzostoma do Nowego Testamentu. W *Homiliach na List do Hebrajczyków* szczególnie dużo miejsca Chryzostom poświęca komentarzowi do Hbr 12, 6-11¹⁸⁵. Chryzostom dowodzi tam, że παιδεία pojmowana jako kara Boska jest czymś szczególnie korzystnym dla człowieka, ponieważ wypędza lenistwo, złe żądze i miłość do spraw doczesnych, a to oznacza uczestnictwo w świętości (ἡ παιδεία μετάληψις ἁγιοτητός ἐστι)¹⁸⁶. Edukacyjna kara boska, kontynuuje Chryzostom, choć wydaje się czymś przykrym, zmierza jednak do pożytecznego celu, czyli zbawienia ludzi, ponieważ wynika z miłości i troskliwości Boga względem nich¹⁸⁷. Wątek zbawienia, jako celu edukacyjnej kary, jest rozwijany w innych jeszcze komentarzach. Chryzostom wprowadza tu rozróżnienia, jakie można wydedukować z Nowego Testamentu, na dwa rodzaje kary: [1] doczesną karę (ἡ πρόσκαιρος παιδεία), której synonimem jest „naprawa” (διόρθωσις), oraz [2] eschatologiczną karę wieczną (αἰω-

¹⁸² Por. *Expositiones in Ps.* 49, 6, PG 55, 251: „Παιδείαν ἐνταῦθά φησι τὴν τοῦ νόμου διδασκαλίαν, τὴν τὴν ψυχὴν ῥυθμίζουσαν, τὴν τὴν κακίαν ἀπελαύνουσαν, καὶ τὴν ἀρετὴν καταφυτεύουσαν”.

¹⁸³ Por. *Fragmenta in Proverbia*, frg. 69a, PG 64, 708: „Ὁ τοῦ Θεοῦ γὰρ φόβος κατορθοῖ τὸν βίον, τὸν τε πρακτικὸν καὶ τὸν θεωρητικόν”.

¹⁸⁴ *Ad Stagirium a daemone vexatum* I 6, PG 47, 440.

¹⁸⁵ Por. *In epistulam ad Hebraeos hom.* 29, 2 - 30, 1, PG 63, 205-209.

¹⁸⁶ Por. tamże 29, 2, PG 63, 205.

¹⁸⁷ Por. tamże 30, 1, PG 63, 209.

νία κόλασις)¹⁸⁸. W obszernym komentarzu do Tt 2, 11 („łaska Boża okazała się zbawienna dla wszystkich ludzi, ponieważ nas wychowuje”) Chryzostom podaje rozróżnienie na dwa rodzaje tego, co Pismo określa terminem παιδεία:

„Istnieje παιδεία – kara oraz παιδεία – pouczenie słowne” (ἔστιν παιδεία κόλασις καὶ ἔστιν παιδεία διδασκαλία)¹⁸⁹.

11. παιδευσίς – „wyszkolenie”, „kara”. *Nomen actionis*, będący derywatem czasownika παιδεύω, derywatu denominального rzeczownika ὁ παῖς, παιδός¹⁹⁰. Termin zbliżony swym znaczeniem do παιδεία (zob. p. 10). Różnica między tymi dwoma terminami polega nie na znaczeniu, ale na tym, że παιδευσίς jest wyrazem klasycznym¹⁹¹, który w ogóle nie występuje w Septuagincie i Nowym Testamencie, podczas gdy termin παιδεία był równie doniosły zarówno w pogańskiej, jak i żydowsko-chrześcijańskiej tradycji. Czysto klasyczny termin παιδευσίς, choć nie występuje w Biblii greckiej, jest jednak obecny u dobrze wykształconych pisarzy wczesnochrześcijańskich, takich jak Klemens Aleksandryjski, który lubi używać sformułowania „wyszkolenie pogańskie” (ἡ ἔξω παιδευσίς)¹⁹² oraz Orygenes, który terminem παιδευσίς określa edukację chrześcijańską¹⁹³. Analogicznie do wyrazu παιδεία, παιδευσίς u pisarzy chrześcijańskich może też oznaczać surowe metody wychowawcze i kary¹⁹⁴. U Chryzostoma termin ten występuje ponad 50 razy, a jego ulubionym sformułowaniem jest ἡ ἔξωθεν παιδευσίς, używane wcześniej tylko przez Grzegorza z Nyssy¹⁹⁵. Specyfika użycia wyrazu παιδευσίς u Chryzostoma polega na zastosowaniu go na określenie realnego systemu edukacji w jego czasach, tradycyjnego czy chrześcijańskiego, podczas gdy παιδεία znajduje u niego zastosowanie głównie w komentarzach biblijnych.

[a] παιδευσίς jako system edukacji pogańskiej. Całokształt edukacji pogańskiej jest określany za pomocą sformułowań „edukacja pogańska” (ἡ ἔξωθεν παιδευσίς) oraz „edukacja helleńska” (ἡ Ἑλληνικὴ παιδευσίς)¹⁹⁶. W czasach Chryzostoma był to wciąż system obowiązujący warstwy wyższe, mimo iż w zdecydowanej większości ludzie ci – zwłaszcza w Antiochii i Konstantynopolu – byli chrześcijanami. Wielokrotnie Chryzostom opisuje starania i zabiegi ojców o zdobycie pogańskiej edukacji (τῆς ἔξωθεν ...

¹⁸⁸ Por. *Sermo cum iret in exsilium* 2, PG 52, 438.

¹⁸⁹ *In illud: „Apparuit gratia Dei omnibus hominibus”* 19, ed. A. Wenger, REB 29 (1971) 131.

¹⁹⁰ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 849, sv. παῖς.

¹⁹¹ Por. Liddell-Scott, s. 1287, sv. παιδευσίς.

¹⁹² Por. Clemens Alexandrinus, *Fragmenta* 7, CCS 17, 224, 17.

¹⁹³ Por. Origenes, *De principiis* III 1, 15, PG 11, 280B.

¹⁹⁴ Por. Lampe, s. 996, sv. παιδευσίς.

¹⁹⁵ Por. Gregorius Nyssenus, *De vita Moysis* I 18, 2; II 96, 2; *De officio hominis* 144, 52 i inne miejsca.

¹⁹⁶ Por. Joannes Chrysostomus, *In Joannem hom.* 2, 2, PG 59, 31 (przypis dot. ἡ Ἑλληνικὴ παιδευσίς).

παιδεύσεως) przez synów oraz wyrzucanie na ten cel mnóstwa pieniędzy¹⁹⁷. W traktacie *Przeciw zwalczającym życie monastyczne*, skierowanym przeciw całemu helleńskiemu systemowi edukacji, Chryzostom przedstawia monolog takiego właśnie tradycyjnie myślącego ojca, który stara się zapewnić synowi jak najlepsze jego zdaniem, czyli helleńskie, wykształcenie (παίδευσις):

„Spłodziłem, wychowałem, nabiedowałem się przez całą młodość, wszystko czyniąc i cierpiąc, co zwykle wynika z posiadania dzieci, żywiłem wielkie nadzieje, rozmówiłem się z wychowawcami domowymi, wezwałem nauczycieli, wydałem majątek, często nie mogłem spać z troski o przyzwoite zachowanie się syna (ὕπερ εὐκοσμίας), o jego edukację (ὕπερ παιδεύσεως), aby syn nie ustępował żadnemu z przodków, lecz aby okazał się najznakomitszy z nich wszystkich”¹⁹⁸.

Czasem παίδευσις traci znaczenie ogólne jako cały system edukacji i otrzymuje specyfikację, jak np. w wyrażeniu „edukacja dwujęzyczna, łacińska i grecka, w zakresie retoryki” (κατὰ λόγων παιδευσιν ἑκατέρων, τὴν τε Ἰταλῶν τὴν τε Ἑλλήνων)¹⁹⁹. Edukacja retoryczna (λόγων παιδευσίς), która była niezbędnym elementem tradycyjnego wykształcenia, zostaje zakwestionowana przez Chryzostoma w traktacie *Przeciw zwalczającym życie monastyczne* jako zbędna i bezwartościowa z moralnego punktu widzenia, a nawet w pewien sposób opozycyjna względem chrześcijaństwa, nazywanego filozofią (φιλοσοφία)²⁰⁰. Wykształcenie świeckie, krytykowane przez Chryzostoma za nadmiar gadaniny, i chrześcijańska „filozofia” są sobie częstokroć przeciwstawiane²⁰¹.

[b] παίδευσις jako edukacja chrześcijańska. Wyraz παίδευσις może oznaczać również chrześcijańską edukację, określaną też mianem „naszej edukacji” (τῆς ἡμετέρας παιδεύσεως)²⁰² albo „prawdziwej edukacji”. Prawdziwa edukacja identyfikowana jest z prawdziwą mądrością i definiowana jako strach przed Bogiem:

„Prawdziwa mądrość i prawdziwa edukacja nie jest to nic innego niż strach przed Bogiem (Οὕτως ἢ ὄντως σοφία καὶ ἢ ὄντως παιδευσίς οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν, ἀλλ’ ἢ ὁ τοῦ Θεοῦ φόβος)”²⁰³.

¹⁹⁷ Por. *In illud*: „*Vidua eligatur*” 10, PG 51, 330.

¹⁹⁸ *Adversus oppugnatores vitae monasticae* II 2, PG 47, 333.

¹⁹⁹ Por. tamże III 11, PG 47, 368.

²⁰⁰ Por. tamże III 8, PG 47, 363.

²⁰¹ Por. np. *Ad populum Antiochenum* hom. 1, 1, PG 49, 18. Pełny cytat: „Wykształcenie świeckie, roztaczające wiele czczej gadaniny i wlewające w słuchaczy wiele głupstw, odprawia ich z pustymi rękami i nie zostawia im żadnego dobrego owocu, ani wielkiego, ani małego. Natomiast łaska Ducha Świętego nie jest taka, lecz całkiem przeciwna: za pomocą małych słów wpaja filozofię wszystkim uważnym. I nieraz wystarcza zabrać stąd jedno słowo, aby się miało pogląd na drogę całego życia”.

²⁰² Por. *In epistulam ad Romanos* hom. 14, 7, PG 60, 534.

²⁰³ *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 11, PG 47, 368.

Interesujące w tym cytacie, zainspirowanym niewątpliwie werselem z Księgi Przysłów według Septuaginty (Prz 15, 33: φόβος Θεοῦ παιδεία καὶ σοφία), jest zastąpienie występującego w nim słowa παιδεία terminem παιδευσίς, który w ogóle nie występuje w Biblii greckiej. Świadczy to o traktowaniu obu rzeczowników jak wyrazów równoznacznych; παιδευσίς występuje też jako jedno z określeń takiego systemu wychowania, jaki Chryzostom proponuje całemu światu w piśmie *O wychowaniu dzieci*. Chryzostom pisze tam, że przedstawiona przez niego chrześcijańska alternatywa dla tradycyjnego pogańskiego systemu edukacji jest „podstawą, edukacją i odpowiednim stanem dla całej zamieszkałej ziemi” (τῆς οἰκουμένης πάσης ἔστιν ἡ ὑπόστασις καὶ ἡ παιδευσίς καὶ ὁ ῥυθμός)²⁰⁴.

[c] παιδευσίς jako sankcja. Dość wąskie i rzadkie użycie tego rzeczownika. παιδευσίς sporadycznie może oznaczać surowe metody wychowawcze i sankcje²⁰⁵. W komentarzu do Tt 2, 11-12 [Ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις τοῦ θεοῦ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις, παιδεύουσα ἡμᾶς] Chryzostom bardzo obszernie rozwodzi się nad kwestią, jak to się dzieje, że łaska boska staje się dla ludzi karą (γίνεται παιδευσίς ἡ χάρις), i na oznaczenie kary zamiast rzeczownika παιδεία, używa παιδευσίς²⁰⁶.

12. ἄ-παιδευ-ία – „brak wykształcenia”. *Nomen qualitatis*, rzeczownik złożony, utworzony z negacji wyrazowej *alpha privativum* i derywatu czasownika παιδεύω²⁰⁷. Wyraz występujący u Chryzostoma w czterech miejscach, zapożyczony przez niego z tradycji klasycznej²⁰⁸ i z Septuaginty²⁰⁹. Wydaje się, że termin ten jest u Chryzostoma opozycją terminu παιδευσίς (por. p. 11), ponieważ Chryzostom przeciwstawia sobie te dwa wyrazy pisząc, że ojcowie napominają synów, tłumacząc im, że z braku wykształcenia pochodzi bieda, a z wykształcenia – bogactwo (τῆν τε ἐκ τῆς ἀπαιδευσίας πένιαν, καὶ τὸν ἀπὸ τῆς παιδεύσεως πλοῦτον)²¹⁰. Termin ten występuje także jako synonim czy wyraz bliskoznaczny z „nieuctwem” (ἀμαθία)²¹¹.

²⁰⁴ Por. *De educandis liberis* 54, SCh 188, 154, 726-727.

²⁰⁵ Por. *De sacerdotio* II 4, SCh 272, 114, 21-23: „ὅν δὲ ἄθροον τις ἐπαγάγη τὴν παιδευσίν, καὶ τῆς ἐλάττονος αὐτοῦς ἀπεστέρησε διορθώσεως” («jeśli zaś kto zastosuje środki surowe, pozbawi ich nawet tej małej poprawy», tłum. W. Kania, BOK 1, 61).

²⁰⁶ Por. *In illud*: „*Apparuit gratia Dei omnibus hominibus*” 20, 9, ed. A. Wenger, REB 29 (1971) 133.

²⁰⁷ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 849, sv. παῖς.

²⁰⁸ Por. Liddell-Scott, s. 175, sv. ἀπαιδευσία.

²⁰⁹ Por. Lust, s. 59, sv. ἀπαιδευσία.

²¹⁰ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 8, PG 47, 363.

²¹¹ Por. *In epistulam ad Romanos hom.* 1, 2, PG 60, 394.

III. RZECZOWNIKI OZNACZAJĄCE MIEJSCE NAUKI

13. διδασκαλ-εἶον – „szkoła”. *Nomen loci*, derywat czasownika διδάσκω²¹². Tradycyjny grecki wyraz na określenie szkoły²¹³; nie występuje w Septuagincie ani Nowym Testamencie. Rzeczownik występujący 60 razy u Chryzostoma i będący u niego najważniejszym określeniem szkoły.

[a] *Obowiązek szkolny*. Posłanie do szkoły było przywilejem chłopca (παῖς) urodzonego z wolnych rodziców²¹⁴, i było uważane za obowiązek ojca, wiążący się z ogromnymi kosztami²¹⁵. Chryzostom często się skarży, że posłanie syna do szkoły każdy ojciec uważał za rzecz konieczną, ale lekceważono przy tym nakaz Pawła dotyczący chrześcijańskiego wychowania:

„Czy nie jest rzeczą bezsensowną posyłać dzieci do terminu i do szkoły (εἰς τέχνας μὲν ἐκπέμπειν καὶ εἰς διδασκαλεῖον), i wszystko czynić w tym kierunku, ale nie wychowywać dzieci w *karceniu i upominaniu Pana* (Ef 6, 4)? A przecież my pierwsi korzystamy z owoców naszego wychowania żywiąc synów krnąbrnych, nieposłusznych, zuchwałych”²¹⁶.

Posłanie do szkoły jest wymieniane na pierwszym miejscu wśród podstawowych elementów tradycyjnego programu helleńskiej edukacji w czasach Chryzostoma – dwa pozostałe, to oddanie syna pod nadzór wychowawcy domowego oraz terroryzowanie dziecka:

„Ojcowie zatem czynią rzecz odwrotną niż porywacze ludzi: gdy posyłają dzieci do szkoły (εἰς διδασκαλεῖον πέμπουσι τὰ παιδία), gdy ustanawiają nad nimi nadzór wychowawców domowych, gdy grożą im laniem, gdy wprowadzają terror i gdy dziecko w ten sposób spędzi wcześniejszy okres swego życia. Dopiero kiedy synowie osiągną odpowiednie cechy charakteru, wtedy ojcowie przekazują im godności, spadek, majątek i całe swe bogactwo”²¹⁷.

Chodzenie do szkoły i uczenie się tam było z kolei codziennym obowiązkiem chłopca²¹⁸. W jednej z homilii Chryzostom pisze, że ojcowie kupują niekiedy synom placki, dają srebro (tj. pieniądźTM, żądając od nich tylko jednego: żeby

²¹² Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, I 278, sv. διδάσκω.

²¹³ Por. Liddell-Scott, s. 421, sv. διδασκαλεῖον.

²¹⁴ Por. *In epistulam ad Colossenses hom.* 4, 3, PG 62, 329: „ἐλεύθερος παῖς εἰς διδασκαλεῖον πεμπόμενος”.

²¹⁵ Por. *De fato et providentia* 5, PG 50, 767: „Jeśli przeznaczenie czyni ludzi bogatymi albo biednymi, nie posyłaj dziecka do szkół (μὴ πέμψης εἰς διδασκαλεῖα), nie wydawaj na to pieniędzy, nie czyni niczego, co może powiększyć majątek twego syna, lecz powierz jego sprawy przeznaczeniu”.

²¹⁶ *In epistulam ad Ephesios hom.* 21, 2, PG 62, 151.

²¹⁷ *Ad populum Antiochenum hom.* 16, 4, PG 49, 168.

²¹⁸ Por. tamże 5, 7, PG 49, 79: „Jeśli dziecko codziennie chodzi do szkoły (καθ’ ἐκάστην ἡμέραν τὸ παιδίον εἰς διδασκαλεῖον βαδίζοι), ale niczego tam się nie uczy, to czy wystarczy nam to do sprawiedliwienia jego codziennego chodzenia do szkoły?”.

chodzili do szkoły²¹⁹. Z innej homilii wynika, że już 5-letnie dzieci chodziły do szkoły i cierpliwie wytrzymywały na lekcjach do samego południa, nawet jeśli w szkole panował nieznośny upał i doskwierało im pragnienie. Chryzostom chwali samoopanowanie dzieci, które siedzą mimo to w szkole nie ośmielając się wrócić do domu przed południem²²⁰. Fragment ten zawiera informacje o godzinach, w jakich odbywały się lekcje: od rana do godz. 12.

[b] *Kary cielesne w szkole*. Chryzostom pisze o szkole jako miejscu nie-co przymusowego pobytu, z którego dzieci pragną wyjść, gdy spędzają długi czas na zajęciach²²¹. Nie jest to zbyt szokujące dla dzisiejszego czytelnika, ale następujący cytat z pewnością będzie:

„Naśladuj przynajmniej chłopców, którzy chodzą do szkoły (τὰ παιδία τὰ εἰς διδασκαλείον φοιτῶντα). Gdy widzą, że tam ich klasa jest pytana z nauczanych przedmiotów, i wszyscy dostają chłostę za lenistwo i że każdy z osobna jest przykro badany i posiniaczony od uderzeń, umierają ze strachu, i choćby ich kto ze współuczniów tysiąc razy uderzył, nie śmieją się gniewać, bo strach włada ich duszą, i nie śmieją zwrócić się do nauczyciela, i patrzą tylko na to, aby wyjść bez chłosty i upatrują odpowiedniej chwili, a gdy wyjdą – czy po otrzymaniu chłosty, czy bez niej – nie myślą już więcej o niej z wielkiej radości”²²².

[c] *διδασκαλείον w metaforach i porównaniach*. Bardzo częste użycie, a przykładami mogą być: życie doczesne jako szkoła cnoty i samokontroli (*διδασκαλείον τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς σωφροσύνης*)²²³; niebo jako największa szkoła (*διδασκαλείον μέγιστον*), z której zamiast książek i liter ludzie otrzymują naukę (*διδασκαλίαν*) na temat Boskiej mądrości i mocy²²⁴.

14. *παιδευ-τήριον* – „szkoła”. *Nomen loci*, odpowiadający rzeczownikowi *παιδευτής* i czasownikowi *παιδεύω* (por. p. 5 i 24). Rzeczownik pochodzący

²¹⁹ Por. *In epistulam ad Colossenses hom.* 4, 3, PG 62, 329: „Καθάπερ οὖν ἡμεῖς τοῖς παιδίοις καὶ πλακοῦντας ὠνούμεθα, καὶ ἀργόρια δίδομεν, ἐν μόνον παρ’ αὐτῶν ἀπαιτοῦντες, τὸ τέως βαδίζειν ἐπὶ τὸ διδασκαλείον”.

²²⁰ Por. *De mutatione nominum hom.* 2, 1, PG 51, 125, 28: „Μὴ δὴ γενώμεθα μαλακώτεροι τῶν παιδίων τῶν ἡμετέρων τῶν εἰς διδασκαλεῖα βαδίζόντων· ἐκεῖνα πρὸ τῆς μεσημβρίας οὐ τολμᾶ ἀναχωρῆσαι οἴκαδε, ἀλλ’ ἄρτι τοῦ γάλακτος ἀποσπασθέντα, ἄρτι τῆς θηλῆς ἀποστάντα, οὐδέπω οὐδὲ πέντε ἐτῶν ἡλικίαν ἄγοντα, ἐν νεαρῶ καὶ ἀπαλῶ σώματι πᾶσαν καρτερίαν ἐπιδείκνυται· κἄν πνίγος, κἄν δίψος, κἄν ἄλλο ὅτιοῦν παρενοχλῆ, πρὸς μεσημβρίαν μέσην διακαρτερεῖ, καὶ ταλαιπωρεῖται ἐν τῷ διδασκαλείῳ καθήμενα”.

²²¹ Por. *In epistulam ad Colossenses hom.* 4, 3, PG 62, 329: „Οὕτως ἐγένετο διδασκαλείον ἢ ἔρημος. Καὶ καθάπερ παιδία χρονίσαντα ἐπὶ τῆς διατριβῆς, ἀναχωρῆσαι βούλεται”.

²²² Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 6, 2, PG 62, 532, 13, zmodyfikowany przekład T. Sinki: Św. Jan Złotousty, *Homilie na listy pasterskie św. Pawła*, Kraków 1949, 74.

²²³ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 9, 2, PG 49, 188.

²²⁴ Por. *In illud Isaiae*: „*Ego Dominus Deus feci lumen*” 2, PG 56, 145.

z tradycji klasycznej²²⁵, nie używany w Septuagincie i Nowym Testamencie. W pismach Chryzostoma występuje siedmiokrotnie. Stosowany jest tylko w porównaniach i metaforach, między innymi, w wyliczance nazywającej Kościół sądem, szpitalem, szkołą filozofii (φιλοσοφίας διδασκαλείον), miejscem wychowania duszy (ψυχῆς παιδευτήριον), miejscem treningów (γυμνάσιον) dla tych, którzy chcą biec do nieba²²⁶.

15. παιδαγωγ-εῖον – „szkoła”. *Nomen loci*, odpowiadający rzeczownikowi παιδαγωγός i czasownikowi παιδαγωγέω. Pierwotnie był to pokój w budynku szkolnym, w którym wychowawcy oczekiwali na swoich chłopców, później – szkoła (np. u Plutarcha)²²⁷. Brak wystąpień w Septuagincie i Nowym Testamencie. U Chryzostoma występuje tylko jeden raz w porównaniu: „jak do szkoły”²²⁸.

IV. PRZYMIOTNIKI

16. διδακ-τικός – „uzdolniony w nauczaniu”²²⁹. Przymiotnik od słownictwa czasownika διδάσκω z formantem -τικός, desygnującym stałą zdolność do spełniania czynności oznaczonej czasownikiem²³⁰. Późny historycznie wyraz, znany przede wszystkim z *Listów do Tymoteusza* (1 Tm 3, 2; 2 Tm 2, 24), gdzie jest wymieniany wśród cech dobrego biskupa i „niewolnika Pana”, a potem stosowany przez różnych Ojców Kościoła²³¹. Filon z Aleksandrii używał tego przymiotnika jako określenia cnoty Abrahama – ἀρετή²³². W pismach Chryzostoma występuje 13 razy, częściowo w cytatach z Nowego Testamentu, częściowo w ich parafrazach oraz odniesieniach do nich²³³, gdzie oznacza cechę dobrego biskupa, albo w ogóle cechę pożądaną. W jednym miejscu Chryzostom pisze o „słowach zdolnych do nauczania filozofii” (φιλοσοφίας διδακτικά), gdzie przymiotnik ten odnosi nie do osób, ale do cytatów biblijnych²³⁴.

²²⁵ Por. Liddell-Scott, s. 1287, sv. παιδευτήριον.

²²⁶ Por. *In epistulam II ad Corinthios hom.* 12, 2, PG 61, 510.

²²⁷ Por. Liddell-Scott, s. 1286, sv. παιδαγωγείον.

²²⁸ Por. *In epistulam ad Colossenses hom.* 1, 4, PG 62, 305: „καθάπερ εἰς παιδαγωγείον”.

²²⁹ Znaczenie wyrazu podaje wg: Lampe, s. 364, sv. διδακτικός.

²³⁰ Por. R. Popowski, *Wprowadzenie*, w: *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne*, tłum. R. Popowski – M. Wojciechowski, Warszawa 1995, s. XIX.

²³¹ Por. Lampe, s. 364, sv. διδακτικός.

²³² Por. Philo Alexandrinus, *De congressu eruditionis gratia* 35, 1.

²³³ Por. np. *In sanctum Ignatium martyrem* 1, PG 50, 589; *In Acta Apostolorum hom.* 2, 4, PG 60, 39; *In epistulam ad Ephesios hom.* 2, 4, PG 62, 46.

²³⁴ Por. *In epistulam ad Philippenses hom.* 3, 3, 62, 202.

17. διδασκαλ-ικός – „dotyczący nauczania”. Przymiotnik odimienny rzeczownika διδάσκαλος, który z kolei jest derywatem nominalnym διδάσκω²³⁵. Wyraz filozoficzny, sławny przede wszystkim za sprawą terminu ukutego przez Platona w *Sofiscie*: ἡ διδασκαλική [τέχνη]²³⁶ – „umiejętność nauczania za pomocą słów”²³⁷. Przymiotnik bardzo chętnie używany przez pisarzy attyckich, nie tylko filozofów, a w epoce cesarstwa przez autorów tak pogańskich, jak i chrześcijańskich²³⁸. Nie występuje w Septuagincie ani Nowym Testamencie. U Chryzostoma przymiotnik ten występuje 22 razy; zgodnie z użyciem platońskim nigdy nie odnosi się do osób, ale zawsze do rzeczy.

[a] διδασκαλικός jako *epitet* „umiejętności” i „talentu”. Najbardziej czytelnym odniesieniem do Platona jest określenie swojej własnej umiejętności nauczania zwrotem ἡ διδασκαλική δύναμις, która formuje duże rozumne, wykuwa je tak jak kowal naczynia z brązu²³⁹. Przymiotnik διδασκαλικός bywa też często epitetem „słowa” (λόγος), czyli talentu oratorskiego. Chryzostom pisze, że zdarza się w Kościele, że jeden człowiek ma talent nauczania (ὁ μὲν γὰρ ἔχει λόγον διδασκαλικόν), a drugi nie potrafi ust otworzyć²⁴⁰. Chryzostom mówi też sam o sobie z fałszywą skromnością, że jest całkowicie pozbawiony talentu oratorskiego i związanej z nim zdolności nauczania (διδασκαλικῶν ἄπειρος λόγων), ale gdy widzi zgromadzenie swoich słuchaczy, przezwycięża swoją słabość²⁴¹.

[b] διδασκαλικός jako *epitet katedry nauczycielskiej w Kościele*. Przymiotnik parokrotnie staje się też epitetem „katedry” czy „tronu” (θρόνος), przez co powstaje sformułowanie θρόνος διδασκαλικός:

„Kto nie umie walczyć z nieprzyjaciółmi i uprowadzać wszelkiej myśli w niewolę i poddaństwo Chrystusa i zbijać rozumowań; kto nie wie, czego należy uczyć o prawej nauce, ten niech się trzyma z daleka od katedry nauczycielskiej (ὁ οὐκ εἰδὼς ἅ χρῆ περι τῆς ὀρθῆς διδάσκειν διδασκαλίας, πόρρω ἔστω θρόνου διδασκαλικοῦ) [...]. To, co najbardziej charakteryzuje nauczyciela, polega na tym, że potrafi słowem nauczać (o co się teraz zupełnie nie dba)”²⁴².

Sformułowanie „katedra nauczycielska” (θρόνος διδασκαλικός) występuje tu w konfiguracji z rzeczownikami „nauczyciel” (διδάσκαλος) i „nauczanie” (διδασκαλία) oraz czasownikiem „nauczać” (διδάσκειν), co świadczy o znajomości etymologii wyrazu.

²³⁵ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, I 278, sv. διδάσκω.

²³⁶ Por. *Sophista* 229b-d; 231b.

²³⁷ Por. Wasilewski, *Paideutika Protagorasa i Platona*, s. 30-31.

²³⁸ Por. Liddell-Scott, s. 421; Lampe, s. 364, sv. διδασκαλικός.

²³⁹ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 13, 5, PG 49, 142.

²⁴⁰ Por. *In epistulam ad Hebraeos hom.* 3, 5, PG 63, 34.

²⁴¹ Por. *In illud*: „Hoc scitote quod in novissimis diebus” 1, PG 56, 271.

²⁴² *In epistulam ad Titum hom.* 2, 2, PG 62, 673, tłum. T. Sinko, s. 320.

18. παιδευ-τικός – „dotyczący wychowania”; „dotyczący nauczania”. *Adjectivum verbale* z formantem -τικός od czasownika παιδεύω²⁴³. Wyraz analogiczny do omówionego wcześniej w p. 17 przymiotnika διδασκαλικός pod względem znaczenia. Podobnie jak poprzedni, przymiotnik ten jest terminem filozoficznym²⁴⁴. Platon w dialogu *Sofista* podaje opisową definicję umiejętności, którą nazywa ἡ παιδευτική [τέχνη]²⁴⁵ – nazwa ta jest utworzona za pomocą tegoż przymiotnika. Przymiotnik παιδευτικός w ogóle nie pojawia się w Septuagincie i w Nowym Testamencie.

U Chryzostoma παιδευτικός występuje czterokrotnie, w tym raz jako przysłówek παιδευτικῶς. Analogicznie do poprzedniego (por. p. 17), παιδευτικός odnosi się tylko do rzeczy. Określa coś, co służy wychowaniu albo pouczeniu, np. przyczynę wychowawczą (τὴν αἰτίαν παιδευτικὴν οὖσαν)²⁴⁶; jest także określeniem cytatu biblijnego: „Oto są słowa służące nauczaniu samokontroli” (Ταῦτα πάντα σωφοσύνης παιδευτικά)²⁴⁷. Przysłówek παιδευτικῶς ma też znaczenie: „w sposób wychowawczy”²⁴⁸.

19. εὖ-παιδευ-τος – „dobrze wykształcony”. Przymiotnik, złożony z przysłówka εὖ i *adjectivum verbale* czasownika παιδεύω²⁴⁹. Wyraz attycki²⁵⁰, nie używany w Septuagincie i Nowym Testamencie. U Chryzostoma εὖπαιδευτος występuje trzykrotnie w komentarzu do *I Listu do Koryntian*, wymieniany jednym tchem z przymiotnikami „bogaty” i „starszy” oraz wyraźnie identyfikowany ze szlachetnym urodzeniem, bogactwem, odpowiednim wiekiem i mądrością²⁵¹.

Osobną grupę w Chryzostomowej terminologii wychowania stanowią przymiotniki złożone z *alpha privativum*, do których należą:

20. ἄ-δίδακ-τος – „nie pouczony”. Przymiotnik złożony z *alpha privativum* i *adjectivum verbale* czasownika διδάσκω; jest to wyraz attycki²⁵², nie występujący w Septuagincie i w Nowym Testamencie. Pięciokrotnie użyty przez Chryzostoma, w tym raz w formie przysłówka, jako epitet ludzi niepoinstruowanych przez Prawo, proroków i Prawdę²⁵³.

²⁴³ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 850, sv. παῖς.

²⁴⁴ Por. Liddell-Scott, s. 1287; Lampe, s. 996, sv. παιδευτικός.

²⁴⁵ Por. Plato, *Sophista* 231b; Wasilewski, *Paideutika Protagorasa i Platona*, s. 30-31.

²⁴⁶ Por. *In Acta Apostolorum hom.* 3, 1, PG 60, 35.

²⁴⁷ Por. *Fragmenta in Proverbia*, frg. 110b, PG 64, 736.

²⁴⁸ Por. *In Joannem hom.* 87, 1, PG 59, 473. (dot. sposobu mówienia Chrystusa).

²⁴⁹ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 849, sv. παῖς.

²⁵⁰ Por. tamże; Liddell-Scott, s. 725, sv. εὖπαιδευτος.

²⁵¹ Por. *In epistulam I ad Corinthios hom.* 44, 1, PG 61, 373-374.

²⁵² Por. Liddell-Scott, s. 23, sv. ἄδίδακτος.

²⁵³ Por. *In sanctum Ignatium martyrem* 3, PG 50, 591: „τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἀδίδακτους

21. ἄ-παίδευ-τος – „niewychowany”. Przymiotnik złożony z *alpha privativum* i *adjectum verbale* czasownika παιδεύω²⁵⁴; jest to również wyraz atycki²⁵⁵, 18-krotnie użyty w Septuagincie (w tym siedmiokrotnie w Księdze Przysłów²⁵⁶, którą Chryzostom cytujęTM i jeden raz w Nowym Testamencie²⁵⁷). U Chryzostoma występuje dziesięciokrotnie, w tym czterokrotnie w cytatach z Księgi Przysłów i II Listu św. Pawła do Tymoteusza (2, 23). Chryzostom w swoich samodzielnych użyciach stosuje ten przymiotnik przeważnie w odniesieniu do osób, do ich dyspozycji albo sposobu wysławiania się.

[a] ἀπαίδευτος jako epitet duszy. Przymiotnik wymieniony wraz z innymi pejoratywnymi cechami usposobienia człowieka, takimi jak „rozlazły” i „tępy”²⁵⁸.

[b] ἀπαίδευτος jako epitet języka. O niewłaściwie sformułowanej modlitwie: „Wstydzę się wypowiedzieć te słowa, jednak powiedzieć to muszę i naśladować ów nieokrzesany język” (μιμήσασθαι τὴν ἀπαίδευτον γλῶτταν ἐκεῖνην)²⁵⁹.

[c] ἀπαίδευτος jako epitet apostołów. Przymiotnik z lubością stosowany w odniesieniu do św. Pawła²⁶⁰, św. Piotra²⁶¹ i uczniów św. Pawła²⁶². To użycie nie ma sensu pejoratywnego ani wartościującego, po prostu określa poziom wykształcenia retorycznego apostołów czy też wręcz jego brak: „niewykształcony w zakresie retoryki” (ὁ ἀπαίδευτος τῷ λόγῳ); ἀπαίδευτος występuje w tym użyciu jako synonim przymiotnika ἀμαθής – „nieuczony”. Epitet uczniów św. Pawła, ἀπαίδευτοι, występuje w sąsiedztwie określeń, takich jak „żyjący w ubóstwie”, „nie piastujący publicznych stanowisk”, „ludzie bez

οὔσας πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἐπεσπάσαντο”; *In epistolam ad Romanos hom.* 26, 4, PG 60, 642: „τὸτε δὲ ἔτι ἀδιδάκτως εἶχον οἱ πλείους, καὶ ἡ ἁμαρτία ἐκράτει, καὶ οὔτε νόμος ἦν παιδεύων, οὐ προφήτης, οὐ θαύματα, οὐ διδασκαλία”.

²⁵⁴ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 849, sv. παῖς.

²⁵⁵ Por. Liddell-Scott, s. 175, sv. ἀπαίδευτος.

²⁵⁶ Por. Prz 5, 23; 8, 5; 15, 12, 14; 17, 21; 24, 8; 27, 20.

²⁵⁷ Por. 2Tm 2, 23: „ἀπαιδέυτους ζητήσεις”.

²⁵⁸ Por. *Ad Stagirium a daemone vexatum* I 1, PG 47, 426: „są to rzeczy co prawda mogące zaniepokoić duszę i napełnić wielkim wzburzeniem, ale duszę rozlazłą, niewychowaną i tępą (ἀλλὰ ψυχὴν τὴν παρεμμένην καὶ ἀπαίδευτον καὶ νοθράν)”.

²⁵⁹ *Peccata fratrum non evulganda* 11, PG 51, 362.

²⁶⁰ Por. *In epistolam I ad Corinthios hom.* 3, 4, PG 61, 27: „choć Paweł był [mniej] wykształcony (Εἰ γὰρ Παῦλος ἀπαίδευτος ἦν), pokonał Platona, jak mówiłem, i wspaniale było to zwycięstwo. Albowiem uczniów tamtego wzięwszy, ów nieuk (ὁ ἀμαθής) przekonał wszystkich, i do siebie przyciągnął”.

²⁶¹ *In illud*: „*Vidi Dominum*” hom. 4, 3, PG 56, 123, 14: „szaleńczy wielbiciel Chrystusa, niewykształcony w wymowie, ale pokonujący retorów, nieuk (ὁ ἀμαθής) wprawdzie, ale zamykający usta filozofom”.

²⁶² Por. *De laudibus sancti Pauli apostoli* 4, 11, SCh 300, 2064, 4: „większość z uczniów byli to ludzie ubodzy, nie pełniący publicznych stanowisk (ἰδιῶται), niewykształceni (ἀπαίδευτοι), żyjący w głodzie, nic nie znaczący i o takimże pochodzeniu”.

znaczenia i o takimże pochodzeniu”. Można w tym miejscu zauważyć opozycję w stosunku do przymiotnika εὖπαιδευτος – „dobrze wykształcony” (zob. p. 19), który był – odwrotnie niż ten – łączony ze szlachetnym urodzeniem i bogactwem.

22. ἄ-παιδαγωγή-τος – „niezdyscyplinowany”²⁶³. Przymiotnik złożony z *alpha privativum* i *adjectum verbale* czasownika παιδαγωγέω. Jest to także wyraz attycki, ale dość rzadki w literaturze klasycznej (dwukrotne użycie u Arystotelesa) i patrystycznej (czterokrotne użycie u Filona, jednokrotne u Klemensa z Aleksandrii). Brak wystąpień w Septuagincie i Nowym Testamencie. U Chryzostoma występuje jeden raz jako przymiotnik do „myśli” (γνώμη)²⁶⁴.

V. CZASOWNIKI OZNACZAJĄCE CZYNNOŚCI WYCHOWAWCZE

23. τρέφω – „żywić”, „wychowywać”, „kształcić”. Czasownik mający ogromną skalę znaczeń zarówno w literaturze klasycznej, jak i w Septuagincie i Nowym Testamencie²⁶⁵; tylko jednak niewielka ich część związana jest z wychowaniem. Słowo to początkowo oznaczało czysto fizyczne karmienie małych dzieci (do 5 roku życia), ich wychowywanie przez kobiety (matki, mamki, piastunki, – taki sens słowa występuje jeszcze u Herodota. Potem, szczególnie od czasów Platona, który używa czasownika τρέφω synonimicznie z παιδεύω²⁶⁶, omawiany czasownik mógł być stosowany w sensie ogólnym „wychowywać” i jako taki mógł być czynnością również ojca, a także odnosić się do wychowania i kształcenia dzieci i młodzieży w wieku szkolnym. Czasownik τρέφω występował też – od czasów Arystofanesa²⁶⁷ lub wcześniej – w jeszcze bardziej wysublimowanym znaczeniu, a mianowicie „kształcić”, „kształtować” w odniesieniu do duszy ludzkiej.

U Chryzostoma specyfika czasownika τρέφω polega na tym, że odnosi się on może tylko do rodziców, względnie do mamki (τιθηνός), która w sensie bardzo dosłownym, bo własnym mlekiem, „karmi” dziecko. Nie jest możliwe – przynajmniej dla Chryzostoma – skonstruowanie wyrażenia, np. wychowawca domowy, osoba towarzysząca czy nawet piastun (τροφεύς) – mimo, że ten termin jest etymologicznie związany z τρέφω – „żywią dziecko”. Czasownik τρέφω i jego złożenia, omówione niżej, są zastrzeżone dla rodziców dziecka. Drugą specyficzną cechą τρέφω jest to, że czasownik oznacza wychowanie, jakie ono faktycznie jest czy było: lepsze lub gorsze. By ten czasownik mógł

²⁶³ Por. Lampe, s. 172, sv. ἀπαιδαγωγήτος.

²⁶⁴ Por. *Fragmenta in Job* (In catenis) 2, 5, PG 64, 549A.

²⁶⁵ Por. Liddell-Scott, s. 1814; Arndt, s. 833; Lust, s. 619, sv. τρέφω.

²⁶⁶ Por. Wasilewski, *Paideutika Protagorasa i Platona*, s. 49.

²⁶⁷ Por. np. Aristophanes, *Ranae* 886: „Δήμητηρ ἢ θρέψασα τὴν ἐμὴν φρένα”.

oznaczać wychowywanie według jakiegoś określonego wzorca, muszą być do niego dodane określenia, tj. przysłówki i dopełnienia.

[a] *τρέφω* skontrastowane z *παιδεύω*. Czasowniki *τρέφω* i *παιδεύω* mogą być wyraźnie skontrastowane ze sobą, jak np. w zdaniu: „Chrystus chciał nie tylko nakarmić (*θρέψαι*) ciało, ale i wychować (*παιδεύσαι*) duszę”²⁶⁸, gdzie *τρέφω* odnosi się do ciała, a *παιδεύω* do duszy. W niektórych użyciach *τρέφω* odnosi się tylko i wyłącznie do wychowania w bardzo wczesnym dzieciństwie („od wyjścia z łona matki”), podczas gdy *παιδεύω* – do wychowania w późniejszym okresie życia „aż do starości”²⁶⁹. Te użycia wskazują na stosowanie przez Chryzostoma *τρέφω* w pierwotnym znaczeniu: żywić, karmić niemowlę. Zdarza się także, że w tej samej wypowiedzi czasownik *τρέφω* opisuje czynność wychowawczą matki, podczas gdy *παιδεύω* – czynność ojca²⁷⁰.

[b] *Czynność matki*. Czasownik ten pierwotnie był zastrzeżony dla wychowywania chłopców przez kobiety: matkę czy mamkę (*τιθηνός*), zanim przejdą oni pod opiekę ojca w wieku 5-7 lat; w takim wąskim sensie pojawia się również u Chryzostoma²⁷¹. Szczególnie często *τρέφω* występuje w odniesieniu do wychowania synów przez wdowy, które z konieczności muszą ponieść trud całokształtu wychowania. W dialogu *O kapłaństwie* Chryzostom pisze o swojej własnej matce, która była wdową, że musiała ponieść ogromne koszty finansowe, pragnąc *wykształcić* (*θρέψαι*) swego syna jak człowieka wolnego²⁷². Wzmianka o ogromnych nakładach pieniężnych wskazuje, że chodzi tu o pełny cykl edukacji szkolnej, przynajmniej w od 5-7 do 18-20 roku życia chłopca, który był faktycznie niezwykle kosztowny, a nie tylko o wychowanie przedszkolne, jakie należało do matki.

W innym miejscu Chryzostom napomina wdowy, by wychowywały synów wpajając im zasady sprawiedliwości. Jeśli ich tak nie *wychowają* (*αἱ γὰρ μὴ οὕτω τρέφουσαι*) – przestrzega Autor – będą raczej dzieciobójczyniami niżli matkami. To samo odnosi też do ojców²⁷³. Kontekst wskazuje tu na szerszy sens *τρέφω* niż karmienie niemowlęcia: chodzi tu ewidentnie o znaczenie „wychowywać”, „wpajając pewne zasady życiowe”.

[c] *Czynność ojca*. Zazwyczaj czasownik wymieniany wśród kolejnych czynności wychowawczych, jakie podejmuje ojciec względem syna: najpierw decyduje o urodzeniu się dziecka (czasownik *γεννάω*), następnie *wychowuje* go (czasownik *τρέφω*), a potem zapewnia godną edukację (czasow-

²⁶⁸ In *Matthaeum hom.* 49, 2, PG 58, 499.

²⁶⁹ Por. *De educandis liberis* 18, SCh 188, 100, 268: „ἐκ κοιλίας τρεφόμενοι τινες καὶ ἕως γήρωσ παιδεύμενοι”.

²⁷⁰ Por. *De Anna hom.* 1, 3, PG 54, 636: „Ὅν γὰρ τὸ σπεῖραι ποιεῖ πατέρα μόνον, ἀλλὰ τὸ παιδεύσαι καλῶς: οὐδὲ τὸ κηῖσαι μητέρα ἐργάζεται, ἀλλὰ τὸ θρέψαι καλῶς”.

²⁷¹ Por. *In epistulam ad Romanos hom.* 14, 5, PG 60, 530: „τιθηνὸς παιδίον τρέφουσα βασιλικόν”.

²⁷² Por. *De sacerdotio* I 2, SCh 272, 68, 56.

²⁷³ Por. *In illud*: „*Vidua eligatur*” 7, PG 51, 327.

nik παιδεύω)²⁷⁴. Takie użycie wskazuje na rozgraniczenie znaczeń τρέφω i παιδεύω lub na zaznaczenie różnych aspektów wychowania: we wcześniejszym i późniejszym okresie życia dziecka²⁷⁵.

[d] *O wychowaniu chrześcijańskim*. Częste i bardzo charakterystyczne jest u Chryzostoma użycie czasownika τρέφω w odniesieniu do czynności obojga rodziców (każdego z osobna lub razem) w kontekście wychowania chrześcijańskiego. Użycie to jest charakterystyczne dlatego, że jego dopełnieniem nie jest po prostu „syn” czy „dziecko”, ale „filozof”, „atleta” i „obywatel niebios”: wszystkie te trzy epitety określają chrześcijanina – pierwszy pochodzi od Justyna²⁷⁶, drugi i trzeci to metafory św. Pawła²⁷⁷. Łącząc τρέφω z metaforami Chryzostom otrzymuje bardzo efektowne sformułowania, takie jak:

„*Wychowujesz* (τρέφεις) przecież filozofa, atletę i obywatela niebios”²⁷⁸

„*Wychowaj* (θρέψον) atletę dla Chrystusa!”²⁷⁹.

24. παιδεύω – „wychowywać”. Derywat denominalny rzeczownika ὁ παῖς, παιδός²⁸⁰. Podstawowy termin związany z wychowaniem w pismach Chryzostoma, gdzie występuje około tysiąca razy. Odgrywa kluczową rolę zarówno w tekstach literatury helleńskiej związanych z wychowaniem²⁸¹, jak i w Septuagincie i Nowym Testamencie. G. Kittel w opracowaniu hasła παιδεύω podkreśla dwie istotne kwestie: 1. znaczenie czasownika dotyczące profesjonalnego zajmowania się dzieckiem w wieku szkolnym: „intensywnie trenować” albo „kształcić”, „uczyć”, w opozycji do τρέφω czy ἐκτρέφω – czyli że τρέφω oznacza wychowanie domowe, a παιδεύω – edukację szkolną względnie zawodową. 2. znaczenie słowa i jego użycie w niektórych wersach Nowego Testamentu (jak np. w Łk 23, 16 i 22) ma ewidentny związek z karą chłosty. Tego rodzaju znaczenie pochodzi z Septuaginty, gdzie występuje paralelizm παιδεύει i μαστιγοῖ. Podobno, zdaniem Autora opracowania, użycie słowa „wychowywać” w sensie karania chłostą nie pochodzi z tradycji hebrajskiej, ale z kolokwialnego użycia czasownika w języku greckim. Na poparcie tej tezy Autor nie może jednak przytoczyć żadnych przykładów z li-

²⁷⁴ *Ad Stagirium a daemone vexatum* 5, PG 47, 455: „Ὅταν γὰρ ὄν ἐγέννησεν, ὄν ἔθρεψεν, ὄν ἐπαίδευσεν”.

²⁷⁵ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 4, PG 47, 355: „ὁ πατήρ ὁ γεννησάμενος, ὁ θρεψάμενος”.

²⁷⁶ Por. Malingrey, SCh 188, 131, n. 4.

²⁷⁷ Por. 1Kor 9, 24-27; 2Tm 2, 5; Fil 3, 20; Ef 2, 19; zob. Malingrey, SCh 188, 131, n. 4.

²⁷⁸ *De educandis liberis* 39, SCh 188, 130, 494-495.

²⁷⁹ Tamże 19, SCh 188, 102, 282.

²⁸⁰ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 849, sv. παῖς.

²⁸¹ Por. Liddell-Scott, s. 1287, sv. παιδεύω.

teratury greckiej, ponieważ w tekstach literackich, którymi dysponujemy, nie ma mowy o biciu dzieci chodzących do szkoły²⁸².

W tekstach patrystycznych utrzymują się trzy główne znaczenia czasownika: 1. wychowywać w jakiejś tradycji kulturowej, tj. hellenizmie albo chrześcijaństwie; 2. trenować, dyscyplinować – używane także w odniesieniu do praktyk ascetycznych; 3. karać chłostą²⁸³. Te trzy podstawowe znaczenia odnoszą się także do użycia czasownika przez Chryzostoma. Czasownik παιδεύω ma chyba najszerszy spośród słów związanych z wychowaniem zakres użycia. Podmiotami czynności przez niego wyrażonej mogą być: ojciec²⁸⁴, matka²⁸⁵, wychowawca domowy i nauczyciel²⁸⁶, mąż, żona²⁸⁷, Bóg²⁸⁸, Chrystus²⁸⁹, św. Paweł,²⁹⁰ chrześcijanie jako ogół wyznawców²⁹¹. Παιδεύω może też oznaczać – z odpowiednimi określeniami albo bez nich – różnorodne metody wychowawcze, tj. pocieszenie i zachętę²⁹², pouczenie, groźbę, karę, chłostę (por. niżej).

²⁸² Por. TWNT V 596-624, sv. παιδεύω.

²⁸³ Por. Lampe, s. 996-997, sv. παιδεύω.

²⁸⁴ Por. *In illud*: „*Vidua eligatur*” 10, PG 51, 330: „Gdyby ojcowie wychowywali swoich synów w sposób sumienny (μετὰ ἀκριβείας οἱ πατέρες τοὺς ἑαυτῶν ἐπαιδεύον παῖδας), nie trzeba by było praw, sądów, pomsty, kary ani publicznych egzekucji”. Na temat nauczania – syna przez ojca – wypowiedziana tylko pobożnych słów oraz doksologii, zob. *De educandis liberis* 28, SCh 188, 118, 388.

²⁸⁵ Czynność wykonywana przez matkę w stosunku do córki, por. *De educandis liberis* 17, SCh 188, 100, 259-260: „Κόρη ἐν τῷ θαλάμῳ τῷ μητρικῷ παιδευθεῖσα πρὸς κόσμον ἐπτοήσθαι γυναικεῖον”. Podobnie w: *De sanctis Bernice et Prosdoco* 7, PG 50, 640.

²⁸⁶ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 16, 5, PG 49, 168.

²⁸⁷ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 4, 3, PG 62, 526 [Czynność żony wobec męża]: „nauucz go cieszyć się skromnością (παίδευε αὐτὸν κοσμιότητι χαίρειν)”.

²⁸⁸ Czynność Boga: pouczenie o naturze ludzkiej przez dzieło stworzenia, por. *Ad populum Antiochenum hom.* 9, 2, PG 49, 105: „Ὅτι οὐ διὰ γραμμάτων, ἀλλὰ διὰ πραγμάτων, ἠβούλετο παιδεύειν τῶν ἀνθρώπων τὴν φύσιν ὁ Θεός. Τί ποτέ ἐστι διὰ πραγμάτων; Διὰ τῆς κτίσεως αὐτῆς”.

²⁸⁹ Czynność Chrystusa, cokolwiek mówi lub czyni wg Ewangelii, por. *De Lazaro hom.* 1, 4, PG 48, 968: „Ὁὐ διὰ ῥημάτων δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ πραγμάτων αὐτὸν ἐπαιδεύειν”; o nauczaniu ludzi postu na własnym przykładzie postu 40-dniowego, zob. *In Matthaum hom.* 11, 1, PG 57, 209: „Lecz dlatego sam pościł: nie dlatego, by potrzebował, lecz, by nas pouczyć (ἀλλ’ ἡμᾶς παιδεύω)”;

o nauczaniu przez czyny (gdzie chodzi o wpędzenie przez Chrystusa demonów w stado świń), por. *Adversus Judaeos hom.* 8, 8, PG 48, 940: „δι’ αὐτῶν τῶν ἔργων ἐπαιδεύειν”; o nauczaniu przez przypowieści zob. *Non esse ad gratiam concionandum* 3, PG 50, 657: „Ὁ δὲ Χριστὸς καὶ διὰ παραβολῆς αὐτὸ τοῦτο ἐπαιδεύει”.

²⁹⁰ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 1, 9, PG 49, 28: „τοῦτο παιδεύει” („tego uczy”) – przy wprowadzaniu cytatu ze św. Pawła.

²⁹¹ O wychowywaniu całego świata – czynność chrześcijańskich mieszkańców Antiochii, por. *Ad populum Antiochenum hom.* 19, 4, PG 49, 198: „οἱ τὴν οἰκουμένην ἅπασαν παιδεύοντες”.

²⁹² O wychowaniu małych dzieci, z pocieszeniem i zachętą, por. *Ad populum Antiochenum hom.* 16, 5, PG 49, 168: „συνὴ δὲ καθάπερ παιδία μικρὰ παιδεύει μετὰ παρακλήσεως καὶ παραμυθίας”.

[α] παιδεύω *w sensie wychowania w danej kulturze.*

[α] *Tradycyjne helleńskie wykształcenie.* Czasownik ten może określać edukację w zakresie sztuk, gramatyki i retoryki:

„Ileż starania dokładają wszyscy, aby swoje dzieci *wykształcić* (τοὺς αὐτῶν παῖδας παιδεύσειεν) w zakresie sztuk, nauki czytania i retoryki, a nikogo nie obchodzi, jak wyćwiczyć ich dusze”²⁹³.

[β] *Znajomość danego języka.* Czasownik określa wychowanie w danym języku i kulturze z nim związanej, np. kiedy Autor przeciwstawia sobie dwie grupy ludzi: „wychowanych w zakresie greckiego języka oraz barbarzyńców” (τῶν τὴν Ἑλλάδα γλωτταν πεπαιδευμένων, ἀλλὰ καὶ βαρβάρων)²⁹⁴.

[γ] *Chrześcijańska doktryna i wiara.* Bardzo szerokie zastosowanie czasownika. Najciekawsze są użycia w traktacie *O wychowaniu dzieci*, gdzie Autor powtarza ten czasownik mówiąc kolejno o nauczaniu synów przez ojców różnych rzeczy, prowadzących do pobożnego chrześcijańskiego życia, takich jak: wypowiedania tylko przystojnych i pobożnych słów²⁹⁵, wypowiedania doksologii²⁹⁶, pokładania nadziei w Bogu i nie gardzenia nikim, chociaż samemu się pochodzi z arystokracji²⁹⁷, nie wypowiedania brzydkich wyrazów²⁹⁸, cierpliwego znoszenia krzywd własnych, ale nie godzenia się na krzywdy doznawane przez niewolników domowych²⁹⁹, szacunku do młodszego brata albo – z braku tegoż – do niewolnika domowego³⁰⁰ oraz gardzenia pieniędzmi, sławą, potęgą, śmiercią i doczesnym życiem³⁰¹. W taki sposób osiąga się chrześcijański ideał, który Autor zawsze określa w terminach filozoficznych: φρόνιμος, φιλόσοφος, ἐν ἔξει γενόμενος³⁰². Chryzostom podsumowuje swe wskazówki dla ojców w następujący sposób:

²⁹³ *De educandis liberis* 18, SCh 188, 102, 271-274. A.M. Malingrey (SCh 188, 102) nie komentuje owych „sztuk” (prawdopodobnie chodzi o sztuki wyzwolonTM).

²⁹⁴ Por. *In Genesim hom.* 2, 1, PG 53, 27.

²⁹⁵ Por. *De educandis liberis* 28, SCh 188, 118, 388-389: „ρήματα παιδεύοντες τὸ παιδίον φθέγγεσθαι σεμνὰ καὶ εὐσεβῆ”.

²⁹⁶ Por. tamże 29, SCh 188, 120, 401: „καὶ πόθεν αὐτοὺς παιδεύσομεν”.

²⁹⁷ Por. tamże 51, SCh 188, 150, 692-693: „εἰς Θεὸν ἐλπίζειν παιδευθήσεται, ἀπὸ εὐγενοῦς ὧν καταφρονεῖν μηδενός”.

²⁹⁸ Por. tamże 62, SCh 188, 160, 765: „ἐὰν παιδεύηται αἰσχρὰ μὴ φθέγγεσθαι”.

²⁹⁹ Por. tamże 66, SCh 188, 164, 800-803: „ἀλλὰ παιδεύωμεν αὐτοὺς ἐκ πρώτης ἡλικίας, ὅταν μὲν αὐτοὶ ἀδικῶνται, φέρειν, εἰ δὲ τινα ἀδικούμενον ἴδοιεν, γενναίως ἐπεξίεναί καὶ τῷ καταπονουμένῳ μετὰ τοῦ προσήκοντος ἀμύνειν μέτρον”.

³⁰⁰ Por. tamże 74, SCh 188, 176, 910-911: „Παῖδευσέ αὐτὸν καὶ προτιμᾶσθαι, ἂν ἀδελφὸν ἔχη νεώτερον· εἰ δὲ μὴ τοῦτο, καὶ τὸν οἰκέτην”.

³⁰¹ Por. tamże 87, SCh 188, 1041-1043: „Παιδευέσθω μηδὲν ἡγεῖσθαι χρήματα, μηδὲν δόξαν ἀνθρωπίνην, μηδὲν δυναστείαν, μηδὲν θάνατον, μηδὲν τὴν παρούσαν ζωὴν”.

³⁰² Por. tamże 87 i 74, SCh 188, 192, 1043 i 176, 912: „οὕτως ἔσται φρόνιμος; 912 καὶ γὰρ καὶ τοῦτο τῆς μεγίστης φιλοσοφίας”; *Ad populum Antiochenum hom.* 16, 4, PG 49, 168: „ἐν ἔξει γενόμενοι”.

„Niech chłopiec w ten sposób będzie wychowywany w rodzinnym domu” (ὁ παῖς ἐπὶ τῆς οἰκίας παιδεύεσθω)³⁰³.

W podobny sposób formułowane są uwagi do matki, wychowującej córkę:

„Niech także matka się nauczy, jak wychowywać (παιδεύειν) swą córkę, oddalić ją od zbytku, świata i wszystkiego, za czym uganiają się hetery”³⁰⁴.

[b] παιδεύω w *sensie samowychowania*. Użycie z zaimkiem zwrotnym, np. παιδεύσωμεν ... ἑαυτούς, „nauczmy się”³⁰⁵, albo z rzeczownikami w akuzatiwie oznaczającymi część ciała. Na przykład: „wychowałaś żołądek” (τὴν γαστέρα ἐπαίδευσας) – sformułowanie dotyczące praktyk ascetycznych Olimpui³⁰⁶; „wychowajmy nasz język” (παιδεύσωμεν τὴν ἡμετέραν γλῶτταν) – o panowaniu nad językiem tak, aby nie mówić wszystkiego, co się myśli³⁰⁷; „wychowajmy całe nasze ciało” (πᾶν τὸ σῶμα ἡμῶν παιδεύσωμεν) – i dalej wyliczone wszystkie członki ciała: oczy, usta, ręce, nogi, serce i język – aby służyły jedynie ku cnocie³⁰⁸. W *sensie samowychowania i samodoskonalenia* czasownik może być używany także w stronie biernej: „wychowani zostaliśmy [= wychowaliśmy samych siebie] i staliśmy się lepszymi” (ἐπαιδεύθημεν καὶ βελτίους γεγόναμεν)³⁰⁹.

[c] παιδεύω w *sensie chłostania i karcenia*. Czasownik ten może występować u Chryzostoma w nowotestamentowym znaczeniu „chłostać”. W traktacie *O wychowaniu dzieci* Autor mówi o straszeniu syna przez ojca ewentualnością kary chłosty. „Bycie chłostanym” jest tam wyrażane za pomocą czasownika παιδεύω w *passivum*:

„Niech [syn] oczekuje, że zostanie wychłostany, ale niech nie będzie chłostany, aby nie zgasł w nim strach” (Ἄλλὰ προσδοκάτω μὲν παιδεύεσθαι, μὴ παιδεύεσθω δέ, ἵνα μὴ σβεννύηται ὁ φόβος)³¹⁰.

Czasownik παιδεύω w opisanym *sensie* może występować także obok czasownika, którego podstawowym znaczeniem jest „chłostać”, a mianowicie *μαστιγῶ*. We fragmencie homilii *Na słowa: Niech zostanie wybrana wdowa* Chryzostom opisuje, co się dzieje, gdy ojcowie nie chcą stosować kary chłosty (οὐ βουλόμενοι μαστίξαι). Jeśli ty nie będziesz go chłostać (παιδεύσης) – upomina Chryzostom jakiegoś zbyt liberalnego ojca – zrobią to za ciebie prawa państwowe, przez które twoi synowie zostaną ukarani (κολάζονται)

³⁰³ *De educandis liberis* 68, SCh 188, 166, 818.

³⁰⁴ Tamże 90, SCh 188, 196, 1058-1060.

³⁰⁵ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 15, 4, PG 49, 158; *In Matthaeum hom.* 10, 7, PG 57, 192.

³⁰⁶ Por. *Epistulae ad Olympiadem* 8, 5, SCh 13bis, 176, 16.

³⁰⁷ Por. *De prophetiarum obscuritate hom.* 2, 8, PG 56, 187.

³⁰⁸ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 4, 6, PG 49, 67.

³⁰⁹ Por. tamże 12, 1, PG 49, 128.

³¹⁰ *De educandis liberis* 30, SCh 188, 122, 419-421.

na oczach wszystkich ku wstydu i hańbie swego rodziciela³¹¹. Zachodzi tu pewien związek między czasownikami παιδεύω (w sensie: „edukacyjnie karać”) a κολάζω („karać”): παιδεύω w aspekcie stosowania pewnych nieprzyjemnych środków wychowawczych ma zapobiegać faktycznej karze, którą wyraża czasownik κολάζω. Tę relację obu czasowników ilustruje także przykład z homilii *na I List do Tymoteusza*, gdzie mówi się, że Bóg wydał pewnych grzeszników szatanowi „nie po to, by zostali ukarani, lecz wychowani” (οὐχ ἵνα κολασθῶσιν, ἀλλ’ ἵνα παιδευθῶσι)³¹². Bardzo często czasownik παιδεύω określa czynność Boga, który wychowuje ludzi przez różnego rodzaju kary doczesne, np. „Bóg wychował cię przez kary i pomstę” (διὰ τῶν κολάσεων καὶ τῶν τιμωριῶν ἐπαίδευσέ σε)³¹³.

25. διδάσκω – „uczyć”, „instruować”. G. Kittel w opracowaniu hasła διδάσκω³¹⁴ zauważa, że czasownik ten pod wieloma względami może być skontrastowany z παιδεύω. W przeciwieństwie do παιδεύω, którego powstanie i kariera były bardzo późne (V wiek prz. Chr.), διδάσκω to stary wyraz, występujący już u Homera. Następnie, w odróżnieniu od παιδεύω, które określa czynność wychowania w sposób ogólny, czasownik διδάσκω u wielu pisarzy greckich (m.in. sofistów, Epikteta i Filona Aleksandryjskiego) ma bardzo silne zabarwienie intelektualne. W Septuagincie i Nowym Testamencie, gdzie występuje po ok. sto razy, διδάσκω otrzymuje wymiar religijny i duchowy dzięki temu, że wykonawcami czynności wyrażonej przez czasownik stają się Prawo Mojżeszowe oraz Chrystus i apostołowie. W Nowym Testamencie czasownik ten jest w sposób szczególny związany z nauczaniem doktryny chrześcijańskiej. Ok. 1600 wystąpień w pismach Chryzostoma, gdzie dają się zauważyć zarówno znaczenia skontrastowane z παιδεύω, jak i synonimiczne z tym czasownikiem.

[a] διδάσκω w opozycji do παιδεύω. W kilku miejscach swoich homilii Chryzostom rozróżnia te dwa czasowniki oraz je definiuje: διδάσκειν to nauczać „za pomocą słów” (διὰ ῥημάτων) w opozycji do παιδεύειν, które jest wychowawaniem „poprzez czynny” (διὰ τῶν πραγμάτων)³¹⁵. We wszyst-

³¹¹ Por. *In illud*: „*Vidua eligatur*” 9, PG 51, 329. Daję w tym miejscu parafrazę dłuższego wводу autora.

³¹² *In epistolam I ad Timotheum hom.* 5, 2, PG 62, 528.

³¹³ Por. *Adversus Judaeos hom.* 5, 1, PG 48, 884. Inne przykłady: *De paenitentia hom.* 1, 4, PG 49, 283; *Adversus oppugnatores vitae monasticae I* 1, PG 47, 319; *Ad Stagirium a daemone vexatum* 1, 4, PG 47, 434.

³¹⁴ Por. TWNT II 138-168, sv. διδάσκω.

³¹⁵ *De Davide et Saule hom.* 1, 5, PG 54, 677: „καὶ διὰ τῶν λόγων διδάσκειν, καὶ διὰ τῶν ἔργων παιδεύειν”; zob. też *In illud*: „*Pater, si possibile est*” 4, PG 51, 38: „ὁ δὲ παιδεύων οὐ λόγῳ μόνον διδάσκει, ἀλλὰ καὶ ἔργῳ”; *De consubstantiali* (= *Contra Anomoeos VI*, 4, PG 48, 761: „Ὁ γὰρ ταπεινοφρονεῖν διδάσκων, οὐχὶ διὰ ῥημάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν πραγμάτων τοῦτο παιδεύει, καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ με τριάζων”.

kich tych miejscach chodzi o czynności Chrystusa, który „poucza” (διδάσκει o czymś „słowem” (λόγῳ) oraz paralelnie „pokazuje” (παιδεύει to samo „za pomocą czynu” (ἔργῳ).

[b] διδάσκω jako *synonim* παιδεύω. O tym, że διδάσκω może występować zamiennie z παιδεύω, ewidentnie świadczy używanie identycznych fraz raz z jednym, raz z drugim czasownikiem, np. to samo zdanie „niech [chłopiec] nauczy się modlić” może być wyrażone albo w sposób: διδασκέσθω ... εὐχεσθαι albo παιδευέσθω ... εὐχεσθαι³¹⁶. Podobnie, sformułowania: „naucz swe dzieci, aby były uczciwe” mogą być skonstruowane albo z użyciem παιδεύω albo z διδάσκω³¹⁷. Czasowniki te w identycznym sensie mogą być też używane obok siebie, np.:

„jeżeli w ten sposób będziecie wychowywać (παιδεύσητε) swoich synów, oni z kolei pouczą (διδάξουσιν) o tym swoich”³¹⁸.

[c] διδάσκω w *sensie* „nauczyć czegoś”. To znaczenie czasownika διδάσκω jest porównywalne z użyciem παιδεύω, omówionym w p. 24a, dotyczącym wychowania w jakiejś tradycji; διδάσκω jest używane, gdy mowa o nauczaniu kogoś jakiejś umiejętności, np. strzelania z łuku, dosiadania konia³¹⁹ czy walk zapaśniczych³²⁰. Czasownik używany jest też w odniesieniu do nauczania doktryny chrześcijańskiej, np. „gdybyśmy nauczali [dzieci] nauk duchowych (τὰ πνευματικὰ ἐδιδάσκομεν μαθήματα) zamiast wszystkich innych”³²¹. Czasownik może określać czynność ojca w stosunku do własnego syna, np. w wezwaniu ojca, by wyjaśnił synowi na gruncie Biblii przyczynę istnienia niewolnictwa:

„Poucz (Δίδασκει) go, czym jest z natury niewolnik, a czym człowiek wolny”³²².

O tym, że chodzi tylko i wyłącznie o pouczenia słowne, bez uciekania się do innego rodzaju argumentacji, świadczy użyty dalej wyraz „powiedz” (Λέγε).

26. παιδαγωγέω – „być wychowawcą domowym”, „prowadzić kogoś jak dziecko”, „wychowywać” (por. hasło παιδαγωγός w p. 2). Już Platon używa tego czasownika w sensie metaforycznym, gdy mówi o duszy jako elemencie kierującym ciałem w terminach παιδαγωγῆσον i διαπαιδαγωγῶν, a o ciele sterowanym przez ciało jako διαπαιδαγωγούμενος³²³. Równie ważne dla

³¹⁶ Por. *De educandis liberis* 80, SCh 184, 964-965 i 186, 977-980.

³¹⁷ Por. *In epistulam I ad Timotheum* hom. 9, 2, PG 62, 547.

³¹⁸ *Ad populum Antiochenum* hom. 20, 8, PG 49, 210.

³¹⁹ Por. *De educandis liberis* 34, SCh 188, 124-126, 445-450.

³²⁰ Por. *In Matthaum* hom. 13, 2, PG 57, 210.

³²¹ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 19, PG 47, 381.

³²² *De educandis liberis* 71, SCh 188, 172, 864-865.

³²³ Por. Plato, *Timaeus* 89d.

dalszej kariery słowa jest użycie go przez Platona w sensie bardzo zbliżonym do παιδεύω, „wychowywać”³²⁴. Brak wystąpień w Septuagincie i Nowym Testamencie. Czasownik chętnie stosowany przez Klemensa i Ojców Kościoła w sensie metaforycznym w odniesieniu do Prawa Mojżeszowego, Starego Testamentu czy filozofii będącej dla pogan propedeutyką wiary, często w sensie elementarnego instruowania Żydów czy pogan w opozycji do pełnego wychowywania chrześcijan³²⁵. Odnotowujemy ok. 50 wystąpień u Chryzostoma, z których większość to użycia metaforyczne.

[a] παιδαγωγέω jako czynność wychowawcy. Bardzo wąski zakres użycia, jak np.: τὸν ὑπ’ αὐτοῦ παιδαγωγηθέντα νέον³²⁶ („młodzieńca wychowywanego przez niego, tj. wychowawcę”).

[b] παιδαγωγέω w sensie „wychowywać samego siebie”. Użycie zaimkiem zwrotnym: ἑαυτοὺς ῥυθμίζομεν καὶ παιδαγωγῶμεν („kształtujemy i wychowujemy samych siebie”)³²⁷ lub też z dopełnieniem „własną duszę”, czyli „samego siebie”: αὐτοὶ τὰς ἑαυτῶν παιδαγωγῶμεν ψυχὰς („sami wychowujemy swe dusze”, tj. „sami wychowujemy siebie”)³²⁸. Także w sensie nieodpowiedniego prowadzenia się: „w ten sposób się prowadząc” (τῷ τρόπῳ τούτῳ παιδαγωγοῦντες ἑαυτοὺς) – odnośnie do mnichów, którzy mieszkają razem z kobietami³²⁹.

[c] παιδαγωγέω w sensie metaforycznym. W stronie czynnej: o Prawie Mojżeszowym: „prowadzące nas jako dzieci do Niego [Chrystusa]” (ὁ πρὸς αὐτὸν ἡμᾶς παιδαγωγῶν)³³⁰, „kto stoi ponad Prawem, nie jest prowadzony przez Prawo” (οὕτως ὁ ὑπὲρ τὸν νόμον, οὐ παιδαγωγεῖται τῷ νόμῳ)³³¹; o Bogu: „Zobacz, jak Bóg prowadzi nas (παιδαγωγοῦντα) krok po kroku”³³²; o czynności prawodawców: „prawodawcy nas wówczas wychowują (παιδαγωγοῦσιν)”³³³; o strachu: „strach, który prowadzi nas ku wszelkiej cnocie” (φόβος, ὁ πρὸς ἅπασαν ἡμᾶς παιδαγωγῶν ἀρετὴν)³³⁴. W stronie biernej: o Żydach: „prowadzeni (παιδαγωγούμενοι) przez Boga strachem, groźbą, dobroczynnością, karą i wszelkimi metodami”³³⁵.

³²⁴ Por. Plato, *Theaetetus* 167cd.

³²⁵ Por. Lampe, s. 995, sv. παιδαγωγέω.

³²⁶ Por. *Adversus Judaeos hom.* 2, 2, PG 48, 860.

³²⁷ Por. *In epistulam II ad Thessalonicenses hom.* 2, 3, PG 62, 476.

³²⁸ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 1, 9, PG 49, 29.

³²⁹ Por. *Contra eos qui subintroductas habent virgines* 5, 35, ed. J. Dumortier, s. 61.

³³⁰ Por. *Adversus Judaeos hom.* 2, 2, PG 48, 859: „Prawo bowiem nie jest przeciwne Chrystusowi. Jakżeby mogło być, skoro przez Niego zostało dane, aby do Niego nas prowadziło?”.

³³¹ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 2, 2, PG 62, 511.

³³² Por. *In epistulam ad Colossenses hom.* 5, 4, 62, 336.

³³³ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 18, PG 47, 381.

³³⁴ Por. *Ad populum Antiochenum hom.* 6, 1, PG 49, 156.

³³⁵ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 6, PG 47, 358.

27. ἀκολουθ-έω – „postępować za kimś”. Derywat denominalny przymiotnika ἀκόλουθος³³⁶. Czasownik używany w różnych znaczeniach i kontekstach³³⁷; w aspekcie nas interesującym określa czynność wychowawcy domowego³³⁸.

[a] *Czynność wychowawcy względem wychowanka.* Czasownik określający jeden z obowiązków wychowawcy: „nieustannie chodzić [za wychowankiem]”, wymieniany obok takich czynności wychowawcy, jak διαπλάττειν – „formować [duszę wychowanka]”. Użyte w *participium attributivum*, określającym wychowawcę-mnichę z gór syryjskich koło Antiochii, który pełnił tę niezwykłą dla eremity funkcję w celu zbawienia duszy swego wychowanka:

„Ów młodzieniec miał *towarzyszące sobie wychowawcę* (ἀκολουθοῦντα παιδαγωγόν), którego jedynym zadaniem było formować jego duszę (διαπλάττειν αὐτοῦ τὴν ψυχὴν)”³³⁹.

[b] *Czynność dzieci względem wychowawcy.* Czasownik określa także czynność dzieci względem wychowawcy domowego. Dzieci postępujące za wychowawcą (παιδία παιδαγωγῶ ἀκολουθοῦντα), musiały zachowywać się w sposób godny i opanowany:

„Dzieci *postępujące za* wychowawcą nie wiercą się, nie otwierają łakomie ust ani nie patrzą pożądliwie”³⁴⁰.

28. ῥυθμ-ίζω – „nadawać odpowiedni rytm”, „wychować wedle określonego ideału”; derywat denominalny rzeczownika ὁ ῥυθμός³⁴¹. W przypadku czasownika ῥυθμιζω mamy do czynienia z zastosowaniem terminu z zakresu muzyki do wychowania dzieci³⁴². Podstawowe jego znaczenie to „nadać odpowiedni rytm”, „harmonizować”, „skomponować”. Słowo to zostało zastosowane przez starożytnych teoretyków wychowania (Platon, Ksenofont) na określenie wychowania dzieci wedle określonego wzorca. Dawni stoicy stosowali je w znaczeniu „poprawić”, „korygować” i zestawiali z czasownikiem διδάσκω – „nauczać”³⁴³. Czasownik ten występuje w Septuagincie bez związku z wychowaniem³⁴⁴; w Nowym Testamencie nie pojawia się w ogóle.

U Chryzostoma czasownik ῥυθμιζω urasta do rangi jednego z najważniejszych terminów wychowawczych (ok. 150 wystąpień), co jest ewidentnym nawiązaniem do tradycji klasycznej w sferze leksyki. Należy jednak podkreślić, że nasz Autor lubi stosować ten czasownik w odniesieniu nie do tradycyjnego,

³³⁶ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, I 48, sv. ἀκόλουθος 3.

³³⁷ Por. Liddell-Scott, s. 52, sv. ἀκολουθέω.

³³⁸ Por. Young, *Paidagogos*, s. 156.

³³⁹ *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 12, PG 47, 368-369 (kursywa w tekście – E.O.).

³⁴⁰ *De paenitentia hom.* 6, 2, PG 49, 317.

³⁴¹ Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 979, sv. ῥυθμός.

³⁴² Por. Malingrey, *SCh* 188, 97, n. 3.

³⁴³ Por. Liddell-Scott, s. 1576, sv. ῥυθμιζω.

³⁴⁴ Por. Lust, s. 544, sv. ῥυθμιζω.

lecz do prezentowanego przez siebie programu wychowania chrześcijańskiego. W znaczeniu „wychowywać wedle (chrześcijańskich) ideałów” ῥυθμίζω często występuje wraz z dopełnieniem bliższym: „chłopca”, „dzieci” albo „duszę dziecka”, a także z przyimkiem πρὸς, „do”, przez co Autor otrzymuje sformułowania w rodzaju: „wychowywać dziecko do (odpowiednich zachowań)”. Bardzo często ῥυθμίζω, mające muzyczne konotacje, jest zestawiane z czasownikiem διαπλάττω, „kształtować”, który odwołuje się do skojarzeń z rzeźbiarstwem (por. p. 33). U Chryzostoma doszło zresztą do kontaminacji znaczeń tych dwóch czasowników, muzycznego ῥυθμίζω i plastycznego διαπλάττω³⁴⁵, ponieważ zdarza się, że Autor wymieniając sam czasownik ῥυθμίζω, bez διαπλάττω, przechodzi od razu do metafory formowania posągu-duszy dziecka, choć tego rodzaju metafora powinna być zastrzeżona wyłącznie dla διαπλάττω (przykłady por. niżej 28 b).

[a] ῥυθμίζω w sensie „dobrze wychowywać”. Czasownik ten, bez żadnych dodatkowych określeń, oznacza wychowanie w sposób właściwy – w przeciwieństwie do czasownika τρέφω, który może oznaczać jakiegokolwiek wychowanie. Podstawowy obowiązek ojca – *odpowiednie wychowanie synów* – jest wyrażany przez Chryzostoma za pomocą tego właśnie czasownika: ῥυθμίξειν τοὺς παῖδας³⁴⁶. Chryzostom formułuje też nakaz właściwego wychowania syna przez ojca w następujący sposób: „*odpowiednio wychowaj jego duszę*” (αὐτοῦ τὴν ψυχὴν ῥύθμισον)³⁴⁷. Czasownik ῥυθμίζω może odnosić się także do dobrego wychowywania całych pokoleń: dobre wychowanie syna przez ojca – pisze Chryzostom w swym traktacie *O wychowaniu dzieci* – jest warunkiem tego, by ów syn, gdy założy własną rodzinę, dobrze wychował swoje dzieci (τοὺς παῖδας ῥυθμίξειν τοὺς ἑαυτοῦ), a z kolei one będą odpowiednio wychowywać swe własne, tak że cała familia utworzy złoty łańcuch³⁴⁸. Także czynność wychowawcy domowego, drugiej najważniejszej po ojcu osoby w procesie wychowania chłopca, jest wyrażana za pomocą tego czasownika. Jeśli wychowawca domowy spełnia odpowiednie kryteria, a mianowicie jest bardzo surowy (ἀκριβής), ojciec ma prawo spodziewać się, że ów *dobrze wychowa jego syna* (ῥυθμίξειν τὸν παῖδα) – w przeciwieństwie do takiego rodzica, który myśli, że wystarczy ustroić chłopca w złote ozdoby³⁴⁹.

[b] ῥυθμίζω jako synonim διαπλάττω. Czasownik ῥυθμίξειν, „nadać odpowiedni rytm” bardzo często jest zestawiany albo występuje w parze z διαπλάττειν „nadać odpowiedni kształt”, szczególnie w opisie czynności

³⁴⁵ Także w innych kontekstach, nie tylko w odniesieniu do wychowania, por. np. *Catecheses ad illuminandos* 1, 4, PG 49, 228: „Εἰ ὁ κεραμεὺς οὕτως τὸ σκεῦος τὸ διαπεσὸν ἀναλαβὼν ἐῤῥόθμισε πάλιν”.

³⁴⁶ Por. *De educandis liberis* 19, SCh 188, 102, 276-277.

³⁴⁷ Por. tamże 81, SCh 188, 186-187, 986-987.

³⁴⁸ Por. tamże 88, SCh 188, 194, 1051-1053.

³⁴⁹ Por. tamże 16, SCh 188, 98, 245-246.

ojców i wychowawców domowych³⁵⁰. Chryzostom pisze, że sztuka pedagogii polega na nadawaniu duszy chłopca odpowiedniego rytmu i kształtowaniu jego myśli (τοῦ ῥυθμίσαι ψυχὴν, καὶ διαπλάσαι νέου διάνοιαν)³⁵¹. Czasowniki ῥυθμίζω i διαπλάττω, choć nie związane ze sobą etymologicznie, są synonimami, ponieważ zdarza się, że Chryzostom używa ῥυθμίζω metonimicznie z διαπλάττω, np. pisząc o młodzieńcu z Antiochii, którego wychowawcą był mnich z monasteru w górach:

„Dzięki temu, że miał przy sobie człowieka, który go w taki sposób kształtował (τὸν ῥυθμιζόντα), jak posąg, który zyskuje na tym, że dotyka go ręka rzeźbiarza, tak on każdego dnia zyskiwał coraz to większe piękno duszy”³⁵².

Używane przez Autora artystyczne metafory i porównania nie powinny nas zwieść, ponieważ wszystkie te piękne słowa znaczą jedno: bicie, groźby i terror (φόβος)³⁵³.

[c] ῥυθμίζω jako synonim ἀσκέω. Wydaje się, że czasowniki ῥυθμίζω i ἀσκέω („ćwiczyć”, „trenować”)³⁵⁴ mogą występować zamiennie. W *Homilii IX na I List do Tymoteusza* Autor formułuje nakaz „Trenuj duszę syna” (Ἀσκησον τοῦ παιδὸς τὴν ψυχὴν)³⁵⁵, podobny do wyżej zacytowanego z użyciem ῥυθμίζω (αὐτοῦ τὴν ψυχὴν ῥυθμισον). Efektem tego treningu i dyscypliny, wyrażanym przez ἀσκέω, jest – jak czytamy dalej w tym samym fragmencie – *bycie dobrze wychowanymi* (Τοῖς γὰρ ... ῥυθμισθεῖσι τῶν παίδων καλῶς)³⁵⁶, co oddaje z kolei czasownik ῥυθμίζω.

[d] ῥυθμίζω jako wyraz bliskoznaczny z κολάζω i παιδεύω. Aby pokazać, z jakimi metodami wychowania łączy się ów czasownik, przytoczymy cytat, w którym występuje on obok szeregu słów bliskoznacznych. Chryzostom podkreśla w nim konieczność wychowania syna przez ojca tylekroć zachwalaną metodą twardej ręki i to już od bardzo wczesnego dzieciństwa – bo potem może być za późno:

„Kazałem ci kształtować syna i wychowywać wedle określonego wzorca (ῥυθμίζειν), kiedy jest jeszcze bardzo mały. Co więc masz na swoją obronę, jeśli obojętnie patrzysz na jego wybryki? Co na to powiesz? Że jest uparty i ma trudny charakter? Ależ od początku trzeba to przewidzieć, gdy chłopiec jest jeszcze łatwy do kierowania, i kielznać go z wielką surowością (χαλινοῦν μετ' ἀκριβείας), przyzwyczajając do obowiązków (ἐθίζειν πρὸς τὰ δεόντα),

³⁵⁰ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 19, PG 47, 383: „Ὁλωσ δὲ, εἴπερ ἐβουλόμεθα καὶ ἐξ ἀρχῆς διαπλάττειν τοὺς παῖδας”.

³⁵¹ Por. *In Matthaëum hom.* 59, 7, PG 58, 584.

³⁵² *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 12, PG 47, 370.

³⁵³ Ewidentnie oba czasowniki w takim sensie występują w *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 18, PG 47, 381; por. też p. 28d.

³⁵⁴ Por. Liddell-Scott, s. 257; Lampe, s. 243, sv. ἀσκέω.

³⁵⁵ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 9, 2, PG 62, 547.

³⁵⁶ Por. tamże, PG 62, 547A.

wedle odpowiedniego wzorca wychowywać (ῥυθμίζειν), korygować przez kary choroby jego duszy (κολάζειν αὐτοῦ τὰ νοσήματα τῆς ψυχῆς)³⁵⁷.

Wbrew skojarzeniom narzucającym się w związku z pierwotnym znaczeniem ῥυθμίζω, „wprowadzać w stan harmonii”, czasownik ten nie oznacza u Chryzostoma czynności wychowawczych, którym syn czy wychowanek poddawałby się dobrowolnie. Chodzi raczej o przymus, kary cielesne, groźby, jak w przypadku czasownika παιδεύω. Oba czasowniki, ῥυθμίζω i παιδεύω, mogą występować obok siebie w bardzo zbliżonym znaczeniu, a wtedy akcentują wychowawczy aspekt kary³⁵⁸.

[e] ῥυθμίζω jako *synonim* διδάσκω. W pismach Chryzostoma występuje wielokrotne użycie czasownika ῥυθμίζω w kontekście udzielania chrześcijańskich nauk przez ojca rodziny nie tylko synowi, ale także żonie, niewolnikom, sługom, przyjaciołom, a nawet sąsiadom³⁵⁹. W tym wypadku nie możemy przyjąć, że ῥυθμίζω ma to samo brutalne znaczenie wymierzania kar cielesnych, jak wyżej w 28d, ponieważ nie jest możliwe, by Autor nakłaniał jakiegokolwiek *pater familias* do bicia żony, przyjaciół i sąsiadów. Chodzi tu raczej o użycie ῥυθμίζω w znaczeniu zbliżonym do czasownika „pouczać” – διδάσκω (zob. p. 25). Potwierdza to wielokrotnie powtarzany w homiliach zwrot ἑαυτοὺς ῥυθμίσωμεν³⁶⁰, który ma znaczenie „wychowujmy samych siebie według (chrześcijańskich) ideałów”. Najdobitniej podkreśla związek obu czasowników miejsce z traktatu *O wychowaniu dzieci*, gdzie Autor łączy wątek samodoskonalenia, w tekście greckim, oddanym za pomocą ῥυθμίζω i zaimka zwrotnego, z pouczaniem syna w kwestiach wiary, wyrażonym przez czasownik διδάσκω:

„Także ojciec stanie się o wiele lepszym człowiekiem poprzez to, czego naucza [syna], jeśli sam siebie wychowa wedle odpowiedniego wzorca (Ἔσται δὲ καὶ ὁ πατήρ πολλῶ βελτίων ἐν τῷ ταῦτα διδάσκειν καὶ ἑαυτὸν ῥυθμιζῶν)³⁶¹.

Na zakończenie warto jeszcze omówić związane z wychowaniem Chryzostomowe czasowniki złożone (*verba composita*):

29. ἀνα-τρέφω – „wychowywać”. Czasownik złożony z ἀνα- i τρέφω (por. p. 23). W literaturze greckiej okresu klasycznego czasownik ten występu-

³⁵⁷ *In illud*: „*Vidua eligatur*” 7, PG 51, 327, 50-53.

³⁵⁸ Np. o Prawie Mojżeszowym por. *In epistulam ad Galatas hom.* 3, 4, PG 61, 654: „ἀλλ' ἀντι χαλινού ὁ νόμος αὐτοῖς ἐπικείμενος ἢ παιδεύων, ῥυθμιζῶν, καλύων παραβαίνειν, εἰ καὶ μὴ πάσας, ἀλλ' ὅμως κἂν ἐκ μιᾶς τῶν ἐντολῶν”.

³⁵⁹ Bardzo wiele wystąpień, np. w: *In epistulam ad Ephesios hom.* 20, 6, PG 62, 143: „(Ῥυθμιζε τὴν γυναῖκα; *In Matthaëum hom.* 2, 6, PG 57, 32: „Οὕτω καὶ οἰκέτας, καὶ παῖδας, καὶ γυναῖκας, καὶ φίλους ῥυθμιζομεν”.

³⁶⁰ Np. w *In Matthaëum hom.* 1, 8, PG 57, 24.

³⁶¹ *De educandis liberis* 70, Sch 188, 170, 849-850.

je w odniesieniu do hodowli roślin i młodych zwierząt oraz do odżywiania organizmu ludzkiego³⁶²; znaczenie związane z wychowaniem dzieci jest prawie nieobecne. Natomiast w różnych tekstach greckich okresu cesarstwa – i to tak różnych jak Nowy Testament³⁶³, Lukian³⁶⁴, Porfiriusz³⁶⁵ i Grzegorz z Nyssy³⁶⁶ – czasownik ten staje się głównym słowem na oznaczenie wychowywania dzieci obok czasownika παιδεύω. Szczególnie charakterystyczne jest używanie ἀνατρέφω w parze z jakimś czasownikiem o znaczeniu „urodzić się”, jak np. w Dz 22, 3: „Ja jestem Żydem urodzonym w Tarsie i w tymże mieście *wychowanym* (ἀνατεθραμμένως)” albo u Epikteta: „czyż trzeba się modlić, by taka młodzież nam się rodziła i *wyrastała* (ἀνατρέφεσθαι)?”³⁶⁷.

U Chryzostoma jest to jeden z ważniejszych czasowników związanych z wychowaniem dzieci; występuje ok. 40 razy i to nawet w tytule pisma o wychowaniu: *O próżnej chwale i o tym, jak rodzice powinni wychowywać dzieci* (Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα). Czasownik ten oznacza wychowywanie potomstwa od urodzenia do dorosłości i u Chryzostoma może być czynnością tylko rodziców, bądź przybranych rodziców, nigdy obcych osób zajmujących się zawodowo wychowaniem, jak nauczyciele czy wychowawcy. Podobnie jak τρέφω, może być także czynnością kobiety-niańki (τροφός)³⁶⁸.

[a] ἀνατρέφω w *sensie neutralnym*. Dwie czynności decydują o tym, że ludzie są rodzicami: zrodzenie dziecka (γεννάω) i jego wychowanie (ἀνατρέφω). Bardzo często te dwie czynności są zestawiane razem, jak np. gdy Chryzostom mówi o dobrych ojcach, którzy zrodzili synów, wychowali ich sobie (τοὺς ἀναθρεψαμένους), i teraz każdego dnia modlą się, by ich synom wiodło się lepiej od nich samych³⁶⁹.

[b] ἀνατρέφω w *sensie złego wychowywania*. Czasownik ten może dotyczyć zarówno dobrego, jak i złego wychowania. W *Homiliach na Księgę Rodzaju* Chryzostom wprowadza rozbudowane porównanie, w którym opisuje syna rozpieszczonego przez ojca, wychowywanego (ἀνατρεφόμενον)

³⁶² Por. np. Xenophon, *Memorabilia Socratis* IV 3, 10; Theophrastus, *De causis plantarum* II 17, 6; *De pietate* 7, 32.

³⁶³ Por. Dz 7, 20-21; 22, 3. Opracowanie hasła ἀνατρέφω w Nowym Testamencie zob. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski*, Warszawa 1995, 40.

³⁶⁴ Por. Lucianus, *Timon* 13-14: „ὅπ’ ἀκριβέσι καὶ παμπονήροις παιδαγωγοῖς ἀνατρεφόμενον”.

³⁶⁵ Por. Porphyrius, *Vita Pythagorae* 10, 17: „ἀνατρέφειν τὸ παιδίον”.

³⁶⁶ Por. Gregorius Nyssenus, *Oratio in diem natalem Christi*, PG 46, 1140A, 10: „ἀνατρέφειν τὴν παῖδα”.

³⁶⁷ Epictetus, *Dissertationes ab Arriano digestae* III 1, 35.

³⁶⁸ *Expositiones in Ps.* 5, 1, PG 55, 61C: „Ἐν μὲν γὰρ τῷ παρόντι βίῳ, φησὶ, καθάπερ παρὰ τροφῶ τινι, τῇ κτίσει ταύτῃ ἀνατρεφόμεθα”.

³⁶⁹ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* II 1, PG 47, 331: „τὸ δὲ τοὺς γεννησαμένους, τοὺς ἀναθρεψαμένους, τοὺς καθ’ ἐκάστην εὐχομένους ἡμέραν εὐδοκιμωτέρους σφῶν αὐτῶν τοὺς παῖδας ἰδεῖν”.

z ogromną starannością w wielkim przepychu, ubieranego w jedwabne szaty itd. Skutkiem takiego wychowania przez ojca w zbytniej pobłażliwości chłopiec staje się zepsuty, a wtedy ojciec pozbawia go majątku i odziera z luksusowych szat³⁷⁰.

[c] ἀνατρέφω w *sensie dobrego wychowywania*. Chryzostom pisze, iż często się zdarza, że opuszczona wdowa lepiej wychowa synów, niż zamożny i zapobiegliwy ojciec:

„Mogę ci pokazać wielu wychowanych (ἀνατραφέντας) przez wdowy, którzy stali się godnymi szacunku ludźmi; wielu też [wychowanych] przez ojców zmarnowało się. Jeśli ty [zwrot do wdowy] wychowasz (ἀνατρέφεις) je od kołyski, tak jak należy je wychowywać (ἀνατρέφειν), to o ileż więcej na tym skorzystają, niż gdyby wychowywał je ojciec. A że to należy do wdów, mam tu na myśli wychowywanie dzieci (τὸ τὰ παῖδια λέγω ἀνατρέφειν), posłuchaj, co mówi o tym Paweł³⁷¹.

Przekonywanie wdów, by dobrze wychowywały synów („Jeśli dobrze wychowasz syna” – Ἐὰν ἀναθρέψῃς σὺ καλῶς τὸ παιδίον) kończy się niekiedy efektownym i ulubionym przez Chryzostoma porównaniem kolejnych pokoleń do złotego łańcucha czy drzewa, wydającego wspaniałe owoce, którego korzeniem jest właśnie owa wdowa³⁷². Chryzostom napomina i wzywa rodziców do dobrego wychowywania dzieci stosując właśnie to słowo:

„Matki, w taki właśnie sposób wychowujcie (ἀνατρέφετε) swe córki³⁷³;

„w taki więc sposób wychowujmy swe córki, w taki sposób synów, płacząc, ilekroć widzimy, że robią coś złego³⁷⁴;

„wychowujmy dzieci z wielką troskliwością³⁷⁵.

30. ἐκ-τρέφω – „wychowywać od początku”; czasownik złożony z ἐκ- i τρέφω (por. p. 23), oznaczający w literaturze klasycznej wychowywanie od dzieciństwa³⁷⁶. Podobnie jak τρέφω i ἀνατρέφω odnosi się przede wszystkim do czynności rodziców. U Chryzostoma spotykamy 35 wystąpień, przeważnie w sławnym cytacie z Ef 6, 4: „Wychowujcie je w karceniu i napominaniu Pana” (ἐκτρέφετε αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ κυρίου³⁷⁷ oraz w interpretacji tegoż cytatu.

³⁷⁰ Por. *In Genesim hom.* 18, 1, PG 53, 149.

³⁷¹ *In epistolam I ad Thessalonicenses hom.* 6, 4, PG 62, 433.

³⁷² Por. *In illud: „Vidua eligatur”* 10, PG 51, 330.

³⁷³ *Quales ducendae sint uxores* 9, PG 51, 240.

³⁷⁴ *In epistolam ad Colossenses hom.* 12, 4, PG 62, 385.

³⁷⁵ *De Anna hom.* 2, 6, PG 54, 652.

³⁷⁶ Por. Liddell-Scott, s. 523, sv. ἐκτρέφω.

³⁷⁷ Popowski (*Wielki słownik grecko-polski*, s. 187) podaje dla ἐκτρέφω znaczenie „wychowywać”.

[a] ἐκτρέφω jako *synonim παιδεύω*. Dla Chryzostoma ἐκτρέφω jest *synonimem παιδεύω*, o czym świadczy niedokładny cytat ze św. Pawła: παιδεύετε [zamiast oryg. ἐκτρέφετε] ὑμῶν τὰ τέκνα ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου w *IX Homilii na I List do Tymoteusza*³⁷⁸.

[b] ἐκτρέφω w *parafrazie Ef 6, 4*. W komentarzu do Listu do Efezjan, Chryzostom podaje najpierw krótką parafrazę, a następnie własną interpretację cytatu Ef 6, 4:

„Chcesz, żeby syn był posłuszny? Od początku wychowaj go w karceniu i upominaniu Pana. (ἐξ ἀρχῆς αὐτὸν ἐκτρεφε ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου. [...] Nie uważaj za rzecz zbyteczną, by słuchał on boskich Pism. Niech tam usłyszy najpierw zdanie: «Czcij ojca swego i matkę swoją». Przecież jest to w twoim interesie. Nie mów: «to jest rzecz ludzi wiodących życie monastyczne. Czyż mam go mnichem uczynić»? Nie ma przecież potrzeby, by stał się mnichem. Czemu się tak boisz nadmiernego zysku? Uczyn go chrześcijaninem»³⁷⁹.

Parafraza cytatu wskazuje, że Chryzostom rozumiał ἐκτρέφω w klasycznym sensie – „wychowywać od dzieciństwa”. „Karcenie i napominanie Pana” rozumie przede wszystkim jako lekturę Biblii od najmłodszych lat, którą umieścił także w swym nowatorskim programie kształcenia młodzieży chrześcijańskiej przez mnichów w *Przeciw zwalczającym życie monastyczne* (por. p. 2 c: παιδαγωγός).

[c] ἐκτρέφω w *sensie dobrego wychowania*. Konotacje z Ef 6, 4 sprawiają, że słowo to jest używane z przysłówkiem καλῶς w kontekście dobrego wychowania: „jeśli [matki] je dobrze wychowają (ἐκθρέψωσι καλῶς)”³⁸⁰.

31. παιδο-τροφέω – „wychowywać dzieci”³⁸¹. Czasownik złożony z rzeczownika ὁ παῖς, παιδός i czasownika -τροφέω, który jest według P. Chantraine'a derywatem denominalnym rzeczownika τροφή, derywatu czasownika τρέφω³⁸². Wyraz klasyczny, używany chętnie przez retorów okresu cesarstwa, nie występujący ani razu w Septuagincie i Nowym Testamencie. Chryzostom używa go pięciokrotnie.

[a] *Definicja słowa τὸ παιδοτροφεῖν*. Chryzostom podaje własną definicję terminu παιδοτροφεῖν, z której wynika, że chodzi w niej nie tylko o jakiegokolwiek wychowanie, w tekście określone zwrotem ἀπλῶς τὸ τρέφειν, ale o dobre wychowanie:

³⁷⁸ Por. *In epistulam I ad Timotheum* 9, 2, PG 62, 546.

³⁷⁹ *In epistulam ad Ephesios hom.* 21, 3, PG 62, 150.

³⁸⁰ *In epistulam I ad Timotheum hom.* 9, 2, PG 62, 546.

³⁸¹ Znaczenie podaje za: Liddell-Scott, s. 1288, sv. παιδοτροφέω.

³⁸² Por. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, II 1135.

„Niemiała to rzecz wychować synów. A wychować synów to nie tylko ich po prostu wyżywić, ale wychować jak należy (Τὸ παιδοτροφεῖν δὲ οὐ τοῦτό ἐστιν ἀπλῶς τὸ τρέφειν μόνον τοὺς παῖδας, ἀλλὰ καὶ τὸ τρέφειν ὡς δεῖ)»³⁸³.

[b] παιδοτροφεῖν *jako attycki synonym* τεκνοροφεῖν. Chryzostom 18 razy przytacza fragment cytatu z 1Tm 5, 10 o wdowie 60-letniej: „jeśli dobrze wychowała synów” (εἰ ἐτεκνοτρόφησεν). Użyty w tym sformułowaniu czasownik złożony τεκνοτροφέω jest neologizmem św. Pawła³⁸⁴ i nie występuje w ogóle w dialekcie attyckim. W związku z tym, w swoich własnych wypowiedziach na temat kwestii wychowania dzieci przez wdowy, Chryzostom używa innych czasowników, attyckich, m.in. czasownika złożonego παιδοτροφέω. Chryzostom pisze, że św. Paweł podziwia wdowę, która wychowuje synów jak należy (τὴν παιδοτροφοῦσαν ἢ ὅτι δεῖ παιδοτροφεῖν) zastępując nieklasyczny neologizm τεκνοτροφέω poświadczonym w dialekcie attyckim czasownikiem παιδοτροφέω³⁸⁵.

32. ἐκ-παιδεύω – „wyuczyć kogoś czegoś”. Czasownik złożony z ἐκ- i παιδεύω (por. p. 24). Podobnie jak wszystkie złożenia, ten czasownik złożony służy podkreśleniu pewnego aspektu czasownika, z którego się składa: w tym wypadku chodzi o ograniczenie znaczeń παιδεύω do „nauczyć kogoś jakiejś rzeczy” i wyakcentowanie, że uczy się kogoś jakiejś rzeczy od podstaw i gruntownie³⁸⁶. Złożenie to nie występuje w Septuagincie i Nowym Testamencie.

W pismach Chryzostoma ma miejsce kilkanaście wystąpień tego czasownika, zazwyczaj z podwójnym akuzatiwem osoby i rzeczy, np. „ci, którzy uczą synów tych nauk” (οἱ τὰ μαθήματα δὲ τοὺς παῖδας ἐκπαιδεύοντες)³⁸⁷, „poucza go o Stwórcy wszechrzeczy” (τὸν δημιουργὸν τῶν ὅλων αὐτὸν ἐκπαιδεύει)³⁸⁸. Interesującym użyciem czasownika z acc. duplex, odnotowanym przez Malingrey³⁸⁹, jest uwaga Chryzostoma, że trzeba nauczyć młodocianą córkę, wydawaną za męża, wstydlivości i szacunku do jej współmałżonka (τὴν αἰδῶ ... ἐκπαιδεύειν τὴν κόρην) poprzez chrześcijańskie ceremonie ślubne, odbywające się z udziałem kapłanów³⁹⁰. Czasownik ten w stronie biernej, czyli w znaczeniu „został wyuczony”, występuje z acc. rei, np. „znowu

³⁸³ *In epistulam I ad Timotheum hom.* 14, 1, PG 62, 572.

³⁸⁴ Por. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski*, s. 597, sv. τεκνοτροφέω.

³⁸⁵ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 13, 2, PG 62, 567.

³⁸⁶ Por. Liddell-Scott, s. 515, sv. ἐκπαιδεύω.

³⁸⁷ *In Genesim hom.* 41, 1, PG 53, 375.

³⁸⁸ Por. tamże 48, 3, PG 54, 437.

³⁸⁹ Por. Malingrey, *SCh* 188, 194, n. 2.

³⁹⁰ Por. *In Genesim hom.* 48, 6, PG 54, 443.

ten-to-a ten wyuczywszy się łaciny (τὴν ἄΙταλῶν γλῶσσαν ἐκπαιδευθεὶς), obraca się na pałacach³⁹¹.

33. (δια)πλάττω – „nadawać odpowiedni kształt”, „formować”. Użycie czasownika διαπλάττω bądź πλάττω ma związek z ulubionym przez Chryzostoma porównaniem duszy dziecka do posągu, kształtowanego nieustannie rękoma osób, które je wychowują³⁹². Porównanie dziecka do posągu ma niezwykle długą tradycję chrześcijańską i przedchrześcijańską oraz stanowi odwołanie się do jednego z najistotniejszych pojęć w myśli greckiej związanych z edukacją, a mianowicie, wychowawczego formowania³⁹³. Pojęcie wychowawczego formowania duszy implikuje analogię do fizycznego rozwoju ciała, i tak na przykład Platon pisze, że bajki opowiadane przez matki i piastunki o wiele bardziej formują dusze dzieci (πλάττειν τὰς ψυχὰς) niżli ich ręce – ciała niemowląt³⁹⁴. Trzeba nadmienić, że διαπλάττω jest może podstawowym, ale na pewno nie jedynym czasownikiem, wyrażającym u Chryzostoma wychowawcze formowanie. Inne czasowniki, używane w identycznym kontekście, to: ῥυθμίζω – „nadawać odpowiedni rytm” (omówione wyżej w p. 28b), ἐξασκέω – „cyzelować”, κατασκευάζω – „sporządzać” oraz κατακοσμέω i καλλωπίζω – „czynić pięknym”. Większość z nich pojawia się w rozdz. 20-22 traktatu *O wychowaniu dzieci*, gdzie dusza dziecka przyrównana zostaje kolejno do: woskowej pieczęci, perły kształtowanej w ręku poławiacza oraz rzeźby cyzelowanej gorliwie ręką mistrza, i malowidła, które malarz nieustannie poprawia³⁹⁵.

[a] διαπλάττω jako czynność ojca. Najważniejszym zadaniem ojców jest odpowiednie „ukształtowanie” (πλάττειν) najpierw samych siebie, a następnie swych dzieci, oraz „dopasowanie do obowiązków” (ῥυθμίζειν εἰς δέον) tak ich, jak i siebie³⁹⁶. Na czym ma polegać owo „formowanie”, dowiadujemy się z kilku innych fragmentów homilii:

„Uważaj dzieci za złote posągi, które masz w domu. Każdego dnia je cyzeluj (ῥύθμιζε) i bardzo dokładnie obserwuj (περισκόπει μετὰ ἀκριβείας), na wszelki sposób dusze ich upiększaj (κατακόσμει i kształtuj (διάπλαττε)³⁹⁷.

³⁹¹ *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 5, PG 47, 357.

³⁹² Por. Malingrey, *SCh* 188, 107, n. 4.

³⁹³ Por. W. Jaeger, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, tłum. K. Bielawski, Bydgoszcz 2002, 98-99.

³⁹⁴ Por. Plato, *Respublica* 377c.

³⁹⁵ Por. *De educandis liberis* 20-22, *SCh* 188, 104-108, 290-324.

³⁹⁶ Por. *In epistulam ad Ephesios hom.* 21, 4, PG 62, 154.

³⁹⁷ *In illud*: „*Vidua eligatur*” 9, PG 51, 329.

„Jak najznakomitszy rzeźbiarz, który kształtuje (διαπλάττων) posągi za złota, z wielką dokładnością czyni je pięknymi (μετὰ πολλῆς καλλωπίζει τῆς ἀκριβείας). Tak samo i on nadawał ich duszom odpowiedni rytm (ἐρρῶθμιζε ψυχᾶς), formując (διαπλάττων) je i czyniąc pięknymi (κατακοσμῶν)”³⁹⁸.

Zretoryzowane porównania dzieci do złotych posągów, a czynności ojców do ich formowania, cyzelowania, upiększania itp. mają wyakcentować pewną prawdę psychologiczną: wychowanie polega na codziennej obserwacji dziecka i nieustannie podejmowanym próbom korygowania jego niedoskonałości³⁹⁹.

[b] *διαπλάττω jako czynność matki*. Czasownik użyty w odniesieniu do odpowiedniego wychowania córek przez matki, tak żeby dziewczynki były skromne, gardziły pieniędzmi i pięknymi strojami, i będąc takimi właśnie wyszły za mąż. Jeśli matki w taki sposób je *uformują* (w tym miejscu użyty czasownik διαπλάττειν), zbawią przez to (czasownik διασώζειν) nie tylko swe córki, ale też ich ewentualne rodziny⁴⁰⁰. Kapitalna w tym miejscu jest gra słów διαπλάττειν – „uformować”, i διασώζειν – „zbawić”.

[c] *διαπλάττω jako czynność wychowawcy domowego*. Czasownik ten określa czynność wychowawcy, który w profesjonalny sposób wykonuje swoje zajęcie, jak np. w opowieści o młodzieńcu z Antiochii, który miał mnicha-wychowawcę. Jedynym zadaniem owego wychowawcy było *kształtowanie duszy młodzieńca* (διαπλάττειν αὐτοῦ τὴν ψυχὴν)⁴⁰¹. Także w cytowanym już parokrotnie ważnym fragmencie na temat rangi i roli funkcji wychowawcy domowego wymieniane jest *kształtowanie myśli młodzieńca* (διαπλάσαι νέου δianoiaν) obok *nadawania odpowiedniego rytmu jego duszy* (ῥυθμίσαι). Człowiek – jak głosi dalej cytat – który posiada umiejętność takiego formowania i nastrojania duszy wychowanka musi być dokładniejszy w swej pracy od każdego malarza i rzeźbiarza⁴⁰².

Trudno odmówić wychowawczym poglądom Chryzostoma oryginalności, a sposobowi, w jaki je głosi – odwagi, a nawet brawury. Tego samego nie można natomiast powiedzieć o jego doborze wyrazów. Do tak antytradycyjnalistycznych koncepcji wychowawczych jak np. propozycja, by mnisi zostali wychowawcami domowymi młodzieży, pasowałyby raczej jakieś neologizmy czy rzadkie wyrazy. Chryzostom nie sięga bynajmniej po tego rodzaju środki leksykalne, a to dlatego, że obawia się naruszenia attycystycznej normy, która zakazywała stosowania „nowych wyrazów”, nie używanych przez pisarzy

³⁹⁸ *De Lazaro hom.* 5, 4, PG 48, 1024.

³⁹⁹ Por. Malingrey, SCh 188, 108, n. 1.

⁴⁰⁰ Por. *In epistulam I ad Timotheum hom.* 9, 2, PG 62, 548.

⁴⁰¹ Por. *Adversus oppugnatores vitae monasticae* III 12, PG 47, 369.

⁴⁰² Por. *In Matthaicum hom.* 59 7, PG 58, 584.

attyckich. Wszystkie omówione wyżej terminy – bez względu na to, jak nowatorskie teorie wychowawcze mają formułować – są wyrazami attyckimi, dobrze poświadczonymi w tradycji klasycznej. Chryzostom preferuje czysto attyckie słownictwo. Nieattyckie wyrazy pojawiają się u niego jedynie w cytatach biblijnych i, sporadycznie, w ich parafrazach (jak np. τεκνοτροφέω, neologizm z Nowego Testamentu). W tekstach Chryzostoma na temat wychowania uderzające jest bogactwo leksykalne, świadczące o imponującej znajomości autorów klasycznych, piszących o wychowaniu, szczególnie Platona, oraz znakomitych wczesnochrześcijańskich pisarzy, zwłaszcza Klemensa z Aleksandrii i Grzegorza z Nyssy, od którego Chryzostom zapożyczył pewne sformułowania (m.in. zwrot ἡ ἔξωθεν παιδευσίς).

THE GREEK TERMINOLOGY ON THE UPBRINGING OF CHILDREN IN JOHN CHRYSOSTOM'S WRITINGS

(Summary)

This paper is the study of the Greek terms using by John Chrysostom on rearing, upbringing, training and teaching of children. The terms are grouped into five parts:

[1] the nouns denoting some special persons dealing professionally with education of children at home and school (ὁ τροφεύς, ὁ παιδαγωγός, ὁ ἀκόλουθος, ὁ διδάσκαλος) and an instructor in general sense (ὁ παιδευτής).

[2] the nouns denoting various educational activities and methods (ἡ παιδοτροφία, ἡ ἀνατροφή, ἡ παιδαγωγία, ἡ διδασκαλία), including their effects, i.e. „culture” (ἡ παιδεία, ἡ παιδευσίς), compared with their negative: „lack of education” (ἡ ἀπαιδευσία).

[3] the nouns denoting the place of education, i.e. „school”: τὸ διδασκαλεῖον, τὸ παιδευτήριον, τὸ παιδαγωγεῖον.

[4] the adjectives denoting „educational” (παιδευτικός, διδασκαλικός), „apt at teaching” (διδασκτικός) and „well-educated” (εὐπαιδευτός) as opposite to the negatives meaning „uneducated” (ἀπαιδευτός, ἀδίδακτος) and „undisciplined” (ἀπαιδαγωγήτος).

[5] the verbs denoting the upbringing and educational activities: τρέφω, παιδαγωγέω, ἀκολουθέω, διδάσκω, παιδεύω, ῥυθμίζω, and the compounds verbs meaning some aspects of the education process: ἀνατρέφω, ἐκρέφω, παιδοτροφέω, ἐκπαιδεύω, διαπλάττω.

The analyse of these terms and their use in all the John Chrysostom's writings shows as strong influence of the Attic writers' vocabulary (especially Plato's), even in his commentaries on the Scriptural verses, as of the early Christian literature (New Testament, Clement of Alexandria, Gregory of Nyssa).

